

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЕКОНОМІКО-ПРАВОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАВА ТА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ**

До захисту допустити:
В. о. зав. кафедри
к.ю.н., доцент Черних Є.М.

« ____ » _____ 2020 р.

Кваліфікаційна робота
за освітнім ступенем «Магістр»
на тему: «Конституційне право на об'єднання громадян як прояв формування громадянського суспільства в Україні»

Студентки економіко-правового
факультету
спеціальності 081 Право
освітнього ступеня «Магістр»
Білаш Анастасія Віталіївна
Науковий керівник:
Черних Євген Миколайович
к.ю.н., доцент
Рецензент: к.ю.н, доцент,
доцент кафедри спеціально-правових
дисциплін
Донецького державного університету
управління
Григор'єва В.В.

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою _____
Секретар ЕК _____
« ____ » _____ 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЧЕННЯ ПРО ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ	9
1.1. Громадське об'єднання: поняття, історія становлення та методологічні підходи	9
1.2. Класифікація громадських організацій	25
1.3. Основні світові підходи до змісту свободи громадських об'єднань (асоціацій)	29
1.4. Теоретична антиномія свободи асоціацій в аспекті категорій об'єктивного і суб'єктивного права	40
Висновки до розділу 1	43
РОЗДІЛ 2 ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	46
2.1. Поняття громадянського суспільства в різноманітності концептуальних підходів	46
2.2. Шляхи розбудови громадянського суспільства в Україні	59
2.3. Роль громадських організацій в формуванні громадянського суспільства в Україні	73
Висновки до розділу 2	81
ВИСНОВКИ	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	91

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання громадських асоціацій (об'єднань) не є новими для вітчизняної доктрини права, завжди викликали інтерес дослідників в контексті більш широкого питання проявів демократії. Проте сьогодні, на відміну від радянських часів, громадянська активність, що організаційно оформлена в певні об'єднання, розглядається в контексті нового для нашої правової ідеології поняття «громадянського суспільства», як визначальний прояв формування (або існування) такого особливого суспільного стану. Тож, інтерес до реалізації права на громадські об'єднання підсилюється значенням та роллю концепції громадянського суспільства з погляду конституційного ладу, становлення української держави як демократичної, соціальної та правової. В свою чергу достатня відповідність цим суспільно-політичним ідеалам складає необхідну передумову інтеграції України в європейське співтовариство. Отже, питання конституційного права на громадські об'єднання розглядається в широкому контексті цивілізаційного вибору українського суспільства і держави.

Проте обидва зазначених поняття – і громадського об'єднання, і громадянського суспільства – є невирішеними в теоретичному плані.

Проблема поняття громадського об'єднання обумовлена тим, що його законодавче визначення, на наш погляд, не відображує окремі сутнісні, а також необхідні формальні ознаки, елементи. Як відомо, законодавчі недоліки є продовженням наявності неузгодженості у доктринальних уявленнях, що виявляється, на наше переконання, і в цьому випадку. Але ці негаразди, здається не помічають. Складається враження, що у вітчизняному правознавстві питання понятійних ознак громадського об'єднання не вважається проблемним й розкривається у літературі зазвичай з усталеної позиції нормативного закріплення. Проте, вважаємо, що окремі теоретичні питання все ж таки потребують прояснення.

Тематика розуміння змісту свободи громадських об'єднань та її меж в різних правових системах дає підстави для переосмислення національного законодавства в бік розширення цієї свободи в частині відмови від обов'язковості легітимізації об'єднань та визнання нелегалізованих асоціацій (фактичних громадських об'єднань).

В філософському плані питання свободи громадських об'єднань ставить проблему протилежності індивідуалістичних та колективістських начал цієї свободи. Звідси витікає завдання пошуку примирення між ними.

Одним із аспектів дослідження є загальновідома в науці дискусійність поняття громадянського суспільства, яка спричинена його неясністю та суперечливістю: на протязі тривалої історії в поняття громадянського суспільства вкладали відмінні засновки і смисли та змінювали змістовні наголоси. Вчення про громадянське суспільство виявляється багатоскладовим, тому з'являється сенс дослідження його основних концепцій.

Закономірні проблеми витікають із питання реалізації концепції громадянського суспільства в нашій державі, яка має довгу історію, що обтяжена відсутністю або обмеженням базових прав і свобод людини та громадянина. Одним із напрямків цієї проблеми стає пошук оптимальних шляхів та заходів щодо формування громадянського суспільства в Україні.

У зв'язку із тим, що формування громадянського суспільства визначається існуванням та діяльністю громадських організацій (асоціацій), постає питання про їх роль та інструментальні спроможності в цьому процесі.

Ступінь наукової розробки теми. Питання про громадські об'єднання та громадянське суспільство привертають увагу багатьох дослідників: вітчизняних учених, правозахисників і практикуючих юристів.

Серед іноземних науковців минулого питання права на свободу асоціацій досліджували Л. Дюгі, М. Оріу та інші. Серед російських авторів можна вказати роботи А. Альохіна, Д. Бахраха, Ю. Козлова та інших.

Серед сучасних українських авторів проблематику об'єднань громадян досліджували Додіна Є., Кравчук В., Кушніренко О.Г., Лемак В., Піддубна В., Тупиця О., Примуш М., Слінько Т., Федоренко В., *Цвих В.* та інші.

Питання громадянського суспільства досліджували Колодій А.М., Кресін О., Моргун В., Скрипнюк О., Панкевич О., Попондопуло В., Філик Н., Футей Б., Цимбалюк М. та інші.

Проте в таких масштабних питаннях важко говорити про вичерпаність теми: залишається багато дискусійних та невирішених питань.

Мета дослідження полягає в тому, щоб уточнити та доповнити ознаки та ідейні засновки понять громадської організації та громадянського суспільства в доктринальному та нормативно-правовому аспектах; прояснити роль і інструментальні можливості громадських організацій в формуванні громадянського суспільства в Україні.

Для досягнення поставленої мети були поставлені наступні завдання:

- встановити ознаки поняття громадського об'єднання та доповнити юридичне визначення цього поняття іншими ознаками;
- схарактеризувати та порівняти основні підходи (французький, германський, англо-саксонський) до розуміння свободи асоціацій в аспекті можливості наближення її національного регулювання до найбільш демократичних моделей;
- прояснити в чому полягає ідейна протилежність свободи громадських об'єднань (асоціацій) та вказати шляхи примирення протилежних начал цієї свободи;
- уточнити ідейні засновки поняття громадянського суспільства в аспекті основних концепцій громадянського суспільства;
- окреслити основні заходи щодо формування громадянського суспільства в Україні;
- уточнити роль та інструментарій громадських організацій у формуванні громадянського суспільства в Україні.

Об'єктом дослідження є доктринальні, нормативно-правові та соціальні аспекти вчення про громадські об'єднання і вчення про громадянське суспільство, та їх втілення в суспільних відносинах.

Предмет дослідження – конституційне право на об'єднання громадян як прояв формування громадянського суспільства в Україні.

Методи наукового дослідження. Діалектичний метод пізнання забезпечив базову теоретичну основу дослідження громадських організацій у зв'язку із формуванням громадянського суспільства в Україні. За допомогою методу системно-структурного аналізу було досліджено елементи громадянського суспільства. Теоретико-порівняльний підхід дозволив провести порівняльний аналіз концептуальних підходів до свободи асоціацій та поняття громадянського суспільства. Формально-юридичний метод дозволив встановити нормативно-правове закріплення права на громадські об'єднання в національному законодавстві та спроби законодавчого закріплення концепції громадянського суспільства. Соціологічний підхід дозволив проводити дослідження на рівні суспільних відносин, ілюструвати втілення концептуальних ідей в суспільній практиці. Порівняльно-правовий метод дозволив порівняти правовий інститут громадських організацій в національному праві та в зарубіжних правових системах. Мали наскрізний для дослідження характер формально-логічні методи синтезу, аналізу, дедукції, індукції тощо.

Наукова новизна отриманих результатів.

Удосконалено:

- законодавче визначення громадського об'єднання. Пропонується неприбутковість (некомерційний характер) закріпити як загальну ознаку будь-яких громадських об'єднань, а не тільки зі статусом юридичної особи; також пропонується закріпити, що громадське об'єднання за суттю є угодою між її членами, що більш точно передає договірну природу таких об'єднань на відміну від вказівки на добровільність; також пропонується закріпити легалізацію як обов'язкову ознаку;

- перелік обмежень на створення і діяльність громадських об'єднань (ст. 4 Закону України «Про громадські об'єднання») пропонується доповнити підставою заборони організації та діяльності тих громадських об'єднань, метою яких є організація спротиву діючим законам або їх невиконання, або переслідують аморальні цілі.

Дістало подальший розвиток:

- перспективне бачення свободи асоціацій в Україні в аспекті наближення до найбільш демократичних моделей. Пропонується розширити розуміння свободи асоціацій та відмовитись від принципу обов'язкової легалізації щодо громадських об'єднань, за яким приховується потенційна недовіра до них та ідея контролю;

- положення про те, що в процесі формування громадянського суспільства необхідно шукати більш гнучкі політичні форми з метою примирення ідеї автономії особистості та колективістські уявлення про соціальне коріння людської природи;

- ідея про рухомий характер смислового значення поняття громадянського суспільства – воно залежить від політичного та правового контексту: в умовах демократії в ньому актуалізується ідея партнерства між суспільством, державою та економічним сектором; а в умовах антидемократичних режимів актуалізується ідея виборювання суспільством у недемократичній, авторитарній державі права на самоорганізацію, в широкому сенсі – свободи;

- уявлення про коріння громадянського суспільства: воно може бути знайдене не тільки в бажанні самозбереження, як вважає, наприклад, Лео Штраус, але й в ідеях самовизначення та самоврядування.

Практичне значення отриманих результатів. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані у науково-дослідній сфері – положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути основою для подальшого вивчення та вирішення проблем формування громадянського суспільства в Україні; а також у навчальному процесі при вивченні

навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Конституційне право України», «Адміністративне право».

Апробація дослідження. Основні положення, результати дослідження, висновки і рекомендації були представлені в рамках ІХ Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Сучасний розвиток державотворення та правотворення в Україні: проблеми теорії та практики» (Маріупольський державний університет, 19 травня 2020 року., с. 120-122).

Структура дослідження визначена метою і завданнями. Робота складається з вступу, двох розділів, які включають 7 підрозділів, висновків та списку використаних джерел (79 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 97 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВЧЕННЯ ПРО ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ

1.1. Громадське об'єднання: поняття, історія становлення та методологічні підходи

Питання про громадські об'єднання (або об'єднання громадян у попередній термінології) є дуже цікавим і не простим в історії правової думки. Поняття громадських об'єднань (об'єднання громадян) є узагальненими поняттями для багатьох форм громадянської активності. Історично це питання є частиною більш загального питання про асоціації в значенні людської спільноти або союзу, що, до речі, відомо вже Давньоримському правопорядку, норми якого регулювали відносини організації та діяльності спільнот господарчого характеру: цехів, корпорацій. З більш широкого погляду асоціацією можна визначити сам народ або націю, що складають поняття держави. Але поняття асоціацій привертає правовий інтерес у значенні більш дрібних спільнот: у приватноправовій сфері це комерційні (господарські) товариства, що переслідують мету отримання прибутку; та у публічній сфері – інші спільноти, відмінною рисою яких є те, що вони об'єднуються не за ради прибутку. У сучасній, зокрема вітчизняній, термінології поняття асоціації замінюється поняттям об'єднання громадян, яке до речі відоме українській Конституції, або громадського об'єднання, що з'явилося за однойменним Законом України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. № 4572-VI (далі – Закон) [1], і яке за змістом українського законодавства має вузький, точний зміст, або «недержавної громадської організації», яке використовується у науковому вжитку. Тому, враховуючи природну спорідненість усіх організованих та сталих людських спільнот, треба вміти розрізняти поняття громадських об'єднань у широкому значенні

та у точному вузькому законодавчому значенні. Бо не розуміння цих відмінностей приводить до помилкового зарахування всіх численних схожих спілок, союзів тощо до громадських об'єднань.

Зазначимо, що у сучасній термінології під громадським об'єднанням розуміють саме спільноти не комерційного типу без мети одержання прибутку, що знаходить місце і у вітчизняному праві. За визначенням, закріпленим у спеціальному Законі (стаття 1), «громадське об'єднання - це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів». А в частині п'ятій цієї статті закріплено, що «Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку». Слід зазначити, що, на нашу думку, ця визначальна ознака прописана тут не досить вдало, бо за текстом пояснює тільки властивість громадських об'єднань зі статусом юридичної особи, хоча насправді є загальною ознакою будь-яких громадських об'єднань. Тому вказана норма Закону, на наше переконання, потребує розширеного тлумачення. Некомерційний характер, вважаємо, слід було закріпити безпосередньо у визначенні громадських об'єднань (частина перша ст.1 Закону), як їхню загальну ознаку. На фоні того, що в Україні утворюються об'єднання, які лише за формою (назвою) є громадськими та нібито неприбутковими, наприклад, Київський міський фонд підтримки підприємництва, Асоціація зовнішньоекономічного співробітництва «Інтеріствест», Олександрійська районна організація кролівників та звіроводів-любителів тощо, така пропозиція, вважаємо, є доцільною.

Історія визнання неприбуткових публічно-правових асоціацій різко відрізняється від становлення господарських (комерційних) асоціацій. В існуванні та діяльності господарських асоціацій державні правопорядки не бачили якоїсь загрози для своїх прерогатив. У всі часи законодавець не лякався, що комерційні асоціації, які обмежені своїми вузькими цілями

збагачення, вторгнуться у сферу державної діяльності та стануть перепорою урядовим діям. Інша річ – асоціації некомерційного типу. Хоча їх природа має більшою мірою приватний характер, бо ініціатива їх утворення походить від громадян, вони можуть бути загрозою для держави. Рушійною силою та ідейною засадою утворення таких асоціацій є цілі, які можуть мати економічний та навіть політичний характер. Тому довгий час законодавці багатьох європейських країн до таких асоціацій висловлювали велику недовіру. Нарешті цим пояснюється дуже тривалий час, який був потрібний для законодавчого визнання права публічних асоціацій: це право отримало в Європі визнання у числі останніх. Не дивно, що вперше право асоціацій було проголошено у післяреволюційній Франції, де боротьба за права мала особливе значення. І то це сталося поступово. За словами відомого французького конституціоналіста Л.Дюги, в жодній з декларацій і конституцій революційного періоду Франції нема жодного слова, яке могло хоча б просто натякнути на свободу асоціацій [2, с. 875]. Тільки конституція 1848 р. перша визнала право громадян об'єднуватися в асоціації. Але знадобився ще не малий час поки у 1901 році парламент Франції регламентував свободу асоціацій взагалі. Таким чином, право на асоціації (об'єднання громадян у сучасній термінології) в світовому вимірі виникло недавно, на початку ХХ століття.

Треба вказати на те, що на шляху до визнання права асоціацій довгий час перешкоджала думка про несумісність цього права з принципом індивідуальної свободи. Багато хто вважав, що будь-яка асоціація знищує індивідуальну свободу особи. Але згодом перемогло протилежне положення про те, що асоціація навпаки сприяє більш широкому розвитку особи: індивідуальність особи стає тим більш складною і змістовною, чим більшого числа соціальних груп вона складає частину. Тобто індивідуальна діяльність особи росте відповідно до кількості асоціацій, членом яких вона є. Тому індивідуальність особи не губиться в асоціаціях, а навпаки, ускладнюється та примножується.

Можна назвати головні фактори, які сприяли появленню асоціацій, наприклад, у Франції: 1) насамперед – економічні потреби, які визвали появу професійних союзів, союзів підприємців, кооперативних спілок і спілок взаємодопомоги. Підґрунтям цього процесу стала очевидна безпорадність ізольованого індивіда; 2) розвиток історичної науки і соціальної філософії, порівняння з іншими націями й розуміння необхідної ролі самостійних корпорацій у соціальному житті; 3) у політичному житті – відповідні зміни у свідомості [3, с. 512].

Сьогодні право на об'єднання громадян сприймається як природне, а не дароване владою. Саме таке розуміння права на об'єднання закріплюється Конституцією України (ст. 36) [4] та спеціальними Законами України: «Про об'єднання громадян» [5], та потім – «Про громадські об'єднання». В преамбулі цього закону право на свободу об'єднання визначено як невід'ємне право людини.

Що ж до самого поняття громадського об'єднання, то незалежно від різновиду, воно визначається декількома ознаками. Будь-яке об'єднання громадян передбачає особливий зв'язок, що поєднує одних осіб з іншими; усі члени об'єднання переслідують спільну ціль не комерційного, не прибуткового характеру; така утворена спільність характеризується стійкістю, тривалістю у часі.

Природа об'єднань громадян має індивідуальний, громадянський характер у тому сенсі, що підставою об'єднання у моменті утворення та далі на протязі її існування є свого роду договір (угода) між членами спільноти. Громадянський характер підтверджується також тим, що ліквідація асоціації здійснюється у судовому, а не в адміністративному порядку. Індивідуальність проявляється у тому, що члени спільноти, утворюючи об'єднання та перебуваючи у ньому, реалізують своє індивідуальне право. Тому не випадково, що з начала визнання права асоціації його розглядали як право громадянське (особисте) [3, с. 515], а не як політичне право, що характерне для сучасного стану. Сьогодні у конституційній доктрині право

на об'єднання відносять до політичних прав. Але це викликає питання, тому, що тільки деякі з об'єднань громадян мають політичну спрямованість, саме політичні партії.

З іншого боку, об'єднання є явищем колективного порядку тому, що договір дає життя соціальному інституту, існування якого визиває юридичну особистість, яка відмінна від фізичних осіб, які її складають. Тут ми підходимо до складного питання про юридичну сутність громадського об'єднання як визнаного правопорядком суб'єкта. В особі громадського об'єднання ми маємо приклад колективного суб'єкта, можна сказати колективного організму, що у широкому смислі як самостійний суб'єкт утворює юридичну особу або за умови спеціальної реєстрації – юридичну особу в точному вузькому значенні. У значенні юридичної особи на об'єднання громадян розповсюджується конструкція корпорації, що добре відома цивільному праву, яка особливо проявляє себе в регулюванні майнових прав громадського об'єднання. Як у будь-якої корпорації визначальним тут є майнова відокремленість асоціації від майна її засновників або учасників, яка зокрема відбивається в положеннях про те, що при ліквідації об'єднання громадян її члени не мають права індивідуально повертати свої вклади, що сама асоціація вільна визначити те або інше призначення свого майна тощо.

Таким чином, громадські об'єднання за своєю суттю мають договірний характер; об'єднання стають юридично дійсними в силу загальних принципів договірного права. Тут приховується цікавий момент поняття громадського об'єднання. Здавалосьь, договірний характер громадських об'єднань наближує такі правовідносини до цивільних. Але договір асоціації не укладається задля породження майнових зобов'язань, тому на нього не розповсюджують правила зобов'язального цивільного права, а також норми про господарські товариства. Та й взагалі, угода, що покладена у підставу асоціації, на слухну думку М. Оріу, більше відноситься до категорій визнання факту, чим до категорії договорів [3, с. 514].

В понятті громадського об'єднання можна виокремити важливі для його сутності елементи, які можна також сприймати і як ознаки. Члени об'єднання пов'язуються угодою між собою. Ця угода зазвичай не є письмовою, її можна розглядати як усну, або навіть конклюдентну. За загальним правилом це відбувається у вигляді приєднання до цілей та завдань громадського об'єднання, які за наявності статуту закріплюються в ньому, а у випадках відсутності статуту існують на рівні свідомості засновників та членів громадського об'єднання, бо безцільні об'єднання громадян просто не існують. Треба сказати, що цей момент – утворення та існування громадського об'єднання на підставі угоди між його засновниками та учасниками (нехай і не письмової, а конклюдентної) за замовченням є сутнісним, і є необхідною передумовою їх існування, проте в нашій доктрині він нівелюється, затіняється, звідки витікають окремі недоліки в законодавстві. У цьому сенсі виглядає зайвим положення ч. 1 статті 6 Закону, за яким, як для окремих випадків прописано право громадських об'єднань реалізовувати свою мету (цілі) шляхом укладення між собою угод про співробітництво та/або взаємодопомогу. Як було сказано, зв'язаність учасників (засновників) угодою в частині їх приєднання до цілей та завдань об'єднання, є необхідною передумовою або засадою будь-яких громадських об'єднань, що впливає із їхньої сутності.

Приєднання до цілей та завдань об'єднання (зазвичай статутних) повинно бути добровільним. Слід зазначити, що фактично ознака добровільності об'єднання у вітчизняній доктрині та законодавстві замінила собою сутнісний елемент угоди між членами об'єднання тобто вольового акту, потрібного для створення та вступу до об'єднання (при тому, що вихід з об'єднання залишається вільним та не потребує якогось узгодження). Стаття 3 Закону закріплює добровільність як принцип утворення і діяльності громадських об'єднань – це «право особи на вільну участь або неучасть у громадському об'єднанні, у тому числі в його утворенні, вступі в таке об'єднання або припиненні членства (участі) в ньому». На наш погляд, хоча

цей смисл з позиції вольового самовизначення особи дуже близький до елемента угоди, втім є однобічною характеристикою в проекції засновника або учасника об'єднання на відміну від того ж поняття угоди, яке є поняттям двостороннього характеру.

Тож, поняття громадського об'єднання передбачає ідею цільового акту волі, що знаходиться в засадах заснування, існування, членства об'єднання громадян. З цільового акту волі логічно виводяться положення про те, що справжнє громадське об'єднання може бути результатом вступу до нього, а не обрання; вони створюються цілеспрямовано, а не є побіжним або автоматичним результатом супутніх обставин таких, як сумісне проживання на території, знаходження у трудовому, навчальному колективі тощо. Приклади нерозуміння цих відмінностей можна побачити у деяких публікаціях. Так, Н. Гаєва вважає, що добровільність є спільною ознакою об'єднань громадян та територіальних громад, яка їх наближає [6, с. 222]. На наш погляд, це помилкове розуміння тому, що перебування у територіальній громаді на відміну від об'єднання громадян не є проявом ініціативи чи актом волі, не передбачає ніякої угоди, а набувається автоматично простим проживанням на території певної адміністративно-територіальної одиниці.

Щодо кількісного складу громадського об'єднання. За українським законодавством воно може складатися не менш як з двох засновників (ч.3 ст. 7 Закону). Проте максимальну кількість членів наше законодавство не встановлює і тому можливі об'єднання з багаточисленним складом.

Предметом угоди, що утворює підставу громадського об'єднання (особливо у виді громадської організації), є поєднання особистої діяльності, знань тощо, тобто виключно особистісна участь. Щоправда, це не виключає деякі постійні майнові відносини між членами об'єднання, які, наприклад, закріплюються у статуті як обов'язок сплачувати членські внески. Але особистісна участь в об'єднанні громадян має першорядне сутнісне значення на відміну від грошової участі, яка має вже значення другорядне, тому що об'єднання передусім є об'єднанням осіб, а не майна. Щоправда, такий вид

об'єднань як громадські спілки, які передбачають об'єднання окрім фізичних осіб також юридичних осіб, потребують у цьому моменті уточнень в частині участі юридичних осіб.

Ціль громадського об'єднання дуже важлива для розуміння його сутності. Тут ціль є основою та умовною межею його діяльності та існування. Об'єднання відрізняється від господарського товариства тим, що ціль його не повинна передбачати отримання прибутку. Н. Гаєва вважає, що в умовах ринку можна керуватися економічним критерієм, за яким розрізняти комерційні та некомерційні об'єднання громадян. Отже, - пише вона, - об'єднаннями громадян визнаються також об'єднання, що мають основною метою отримання прибутків, незважаючи на те, що дія Закону України «Про об'єднання громадян» на них не поширюється [6, с. 221]. Вважаємо, це хибна точка зору, яка суперечить доктринальній ідеї про об'єднання громадян у точному значенні. Можна сказати, що діє принцип свободи цілей об'єднань громадян, оскільки вони можуть обирати будь-які цілі за виключенням лише тих, що прямо заборонені законом. Більш того, вже створені і легалізовані об'єднання громадян можуть змінювати раніш обрану ціль за умови внесення відповідних змін до уставних або реєстраційних документів.

З загальних ідейних позицій ціль об'єднання не повинна бути не дозволеною законом, або протирічити нормам законів (бути протизаконною в загальному плані) або нормам моралі. Ця ідея прямо не прописується, але відбивається в Законі України «Про громадські об'єднання» окрім моральних засад. Стаття 4 Закону встановлює прямі обмеження на створення і діяльність громадських об'єднань. Забороняються громадські об'єднання мета (цілі) або дії яких спрямовані на:

- ліквідацію незалежності України;
- зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;
- порушення суверенітету і територіальної цілісності держави;
- підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади;

- пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
- посягання на права і свободи людини, здоров'я населення;
- пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки (останній пункт з'явився в Законі недавно, у 2015 році, і є знаковим для нашого суспільства, враховуючи його довге радянське минуле та симпатії окремих верств населення до тоталітарного режиму);
- громадські об'єднання не можуть мати воєнізованих формувань;
- громадським об'єднанням не можуть надаватися владні повноваження, крім випадків, передбачених законом.

Інші обмеження права на свободу об'єднання, у тому числі на утворення і діяльність громадських об'єднань, можуть бути встановлені виключно законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Втім Закон, на жаль, не передбачає заборону таких об'єднань, метою яких є організація спротиву діючим законам. Наприклад, діяльність якоїсь асоціації платників податків треба, вочевидь, визнати протизаконною, якщо вона спрямована на підбурення до несплати встановлених податків та обов'язкових зборів. І навпаки, діяльність такого об'єднання буде законною, якщо вона утворювалась з метою реформування діючого податкового законодавства та установ у встановлений спосіб та незабороненими засобами. Такі цілі і дії не охоплюються вказаним переліком обмежень (під поняття «зміна конституційного ладу» вони не підпадають). Щоправда, така підстава обмеження відома Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [7], відповідно до якого може застосовуватися виключно до релігійних організацій. Стаття 16 цього Закону як підставу припинення діяльності релігійної організації вказує «спонування громадян до невиконання своїх конституційних обов'язків або дій, які супроводжуються грубими порушеннями громадського порядку чи посяганням на права і майно

державних, громадських або релігійних організацій». Ми вважаємо, що така норма має не вузький, а загальний до об'єднань громадян характер, тому повинна бути внесена у базовий Закон України «Про громадські об'єднання». У зв'язку з цим ми вважаємо, що перелік обмежень на створення і діяльність громадських об'єднань (ст. 4 Закону) доцільно доповнити відповідним положенням, що є підставою заборони організації та діяльності тих громадських об'єднань, метою яких є організація спротиву діючим законам, їх невиконання.

Також, вважаємо, за доцільне доповнити перелік обмежень організації та діяльності громадських об'єднань, якщо вони переслідують аморальні цілі.

Негативною реакцією проти недозволених цілей є розпуск об'єднання у судовому порядку, визнання його недійсним та накладення передбачених санкцій на його засновників.

Наступним важливим елементом поняття громадського об'єднання є термін його існування. На наш погляд, стійкий характер громадських об'єднань є визначальною ознакою, за якої вони відрізняються від тимчасових зборів і, таким чином, питання про об'єднання відмежовується від питання про публічні або приватні збори. Але не тільки. У цій ознаці, вважаємо, відбивається характер об'єднання як установи, існування якої продовжується довше, чим життя її учасників (бо одні учасники можуть вибувати, а інші вступати до об'єднання), або у тому, що вона не належить до тих товариств, існування яких визначається наявністю певних учасників. На відміну від господарських товариств громадське об'єднання в ідеї менш залежне від персон засновників, і у цьому сенсі більш усталене. Тобто постійність громадського об'єднання розуміється у тому сенсі, що його існування не залежить від участі того або іншого члена.

Щоправда, законодавство України допускає існування громадських об'єднань громадян, які утворюються для певної цілі, з досягненням якої вони саморозпускаються, наприклад, об'єднання обманутих інвесторів житла. Ця обставина припускає терміновість таких об'єднань. Проте, на наш

погляд, таке виключення не впливає на загальну ідею постійності об'єднання громадян.

Вищевказані ознаки об'єднань громадян можна доповнити наступними ознаками [8, с. 210]:

- за загальним правилом, об'єднання утворюються тільки фізичними особами, але союзні об'єднання можуть утворюватися також і особами, що мають статус юридичних. В нашому Законі ця ознака відбивається в поділі громадських об'єднань на два види – громадські організації, що передбачають у своєму складі виключно фізичних осіб, та громадські спілки, що утворюються юридичними особами, але допускають в якості членів (учасників) також фізичних осіб;

- відповідно до своєї природи громадські об'єднання не мають державно-владних повноважень. Ця ознака відбивається у згаданій ст. 4 Закону, яка встановлює обмеження щодо утворення і діяльності громадських об'єднань. Тільки у виключних випадках, що прямо передбачені законом, органи держави можуть делегувати їм владні повноваження. Наприклад, громадським інспекторам охорони природи можуть бути надано право складати протоколи про адміністративне правопорушення. Обмежені владні повноваження надаються членам громадських об'єднань, які здійснюють допомогу органам державної влади у прикордонних населених пунктах;

- не визнаються суб'єктами правотворення;

-джерелом їх юридичних повноважень можуть бути тільки нормативно-правові акти;

- об'єднання громадян діють від свого імені.

Вітчизняні автори доповнюють перелік ознак об'єднань громадян наступними [9, с. 250]:

- внутрішня самоорганізація, що виявляється як самоврядування та саморегуляція. Від себе додаємо, що ця ознака закріплена в Законі як принцип самоврядності громадського об'єднання, який виявляється в праві самостійно здійснювати управління діяльністю громадського об'єднання

відповідно до його мети (цілей), визначати напрями діяльності, а також невтручання органів публічної влади в діяльність громадського об'єднання, крім випадків, визначених законом (ст. 3 Закону);

- наявність статуту. Проте тут слід зазначити, що за новим Законом «Про громадські об'єднання» (який замінив Закон «Про об'єднання громадян»), статут обов'язковий тільки для громадських об'єднань зі статусом юридичної особи; громадські об'єднання, які не мають такого статусу, за рішенням про утворення такого об'єднання можуть діяти без статуту (ст. 9 Закону).

- відсутність майнового інтересу передбачає, що члени (учасники) громадського об'єднання не мають права на частку майна громадського об'єднання та не відповідають за його зобов'язаннями. Доходи або майно (активи) громадського об'єднання не підлягають розподілу між його членами (учасниками) і не можуть використовуватися для вигоди будь-якого окремого члена (учасника) громадського об'єднання, його посадових осіб (крім оплати їх праці та відрахувань на соціальні заходи) (ст.4 Закону).

На наш погляд, перелік ознак об'єднань громадян треба доповнити ще однією загальною характеристикою, що, вважаємо, має значення принципу. Річ у тому, що за українською доктриною та законодавством статус особи у праві набувають тільки ті фактичні об'єднання, які легалізовані у встановленому порядку. Це прямо закріплюється статтею 9 Закону «Утворення та реєстрація громадського об'єднання», але не відображується у визначенні громадського об'єднання. П. 8, ч.2 ст. 9 Закону гласить: «Громадське об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність із статусом юридичної особи або без такого статусу, підлягає державній реєстрації в порядку, визначеному Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань», протягом 60 днів з дня проведення установчих зборів.

У разі неподання (не надсилання) документів для реєстрації громадського об'єднання протягом 60 днів з дня утворення таке громадське об'єднання не вважається утвореним.

Дії від імені незареєстрованого громадського об'єднання, крім дій, пов'язаних з реєстрацією такого об'єднання, забороняються».

Звідси випливає важливий висновок: всі фактично діючі громадські об'єднання, але нелегалізовані (тобто, які не отримали офіційного дозволу від держави), не набувають правоздатності та не визнаються правопорядком як його суб'єкти. Це показова характеристика взаємовідносин суспільства та нашої сучасної держави, яка відображує недовіру держави до громадських об'єднань, що знаходяться поза її зором, поза її дозволом і отже, поза законом. Такі фактичні, але не легалізовані об'єднання не можуть розраховувати на забезпечення прав, законних інтересів з боку держави, тому що їх не отримали.

Тож, важливою ознакою громадського об'єднання у точному законодавчому значенні є його легалізація у формі державної реєстрації. Саме тому за нашим законодавством юридично не може існувати тайних, не відомих органам легалізації, тобто публічній владі, громадських об'єднань. Нелегалізовані об'єднання можуть існувати фактично, але, перебуваючи поза законом, вони не існують юридично – як суб'єкти офіційного (позитивного) права і саме тому їх діяльність передбачає юридичну відповідальність не об'єднання (тому що для закону його не існує), а фізичних осіб – учасників або керівництва. Звідси можна побачити, що в ідеї правоздатності громадських об'єднань закладено принцип їх визнання публічною владою, який реалізовано через процедуру легалізації. Тому, вважаємо, що цей принцип необхідно прямо прописати у переліку принципів створення та діяльності громадських об'єднань (ст. 4 Закону) та закріпити у визначенні громадського об'єднання як обов'язкову ознаку. До речі, ознака легалізації закріплена у законодавчому визначенні політичної партії.

Після огляду та аналізу ознак (елементів) поняття громадського об'єднання повернемося до його легального визначення. На нашу думку, воно має недоліки. Ми бачимо, що воно утворене на ознаках союзного характеру, добровільності, єдності інтересів, спільності та мети, що полягає у реалізації громадянами своїх прав і свобод, альтернативності статусу юридичної особи (який може і не мати), неприбутковий характер об'єднань зі статусом юридичної особи. У легальному визначенні загубились або не відтворені договірний характер об'єднання, те що воно у підставі має угоду між її членами; постійний характер об'єднання громадян; звужений некомерційний, неприбутковий характер будь-якого громадського об'єднання.

Тому вважаємо, що визначення громадського об'єднання повинно відображати й інші ознаки. По-перше, у визначенні можна було прямо вказати, що громадське об'єднання за суттю є угодою між її членами. Це точно передає договірну природу таких об'єднань на відміну від вказівки на добровільність, що тільки припускає цю ідею. По-друге, у визначенні громадського об'єднання доцільно вказати обов'язкову ознаку легалізації (така ознака знаходиться чомусь тільки у визначенні політичної партії – ст.2 Закону «Про політичні партії в Україні» [10]), наприклад в словах «zareestrovani zгідno z Zakonom». По-третє, у визначенні треба вказати постійний характер громадського об'єднання. По-четверте, ознаку некомерційної, неприбуткової мети треба вказати як загальну для всіх видів громадських об'єднань.

Як завжди в теоретичних дослідженнях велике значення мають питання методології. В розробці вчення про громадські організації можна бачити застосування багатьох різноаспектних підходів: філософських, соціологічних, політичних, правових, психологічних, економічних, історичних тощо. В певній мірі вони відбиваються у теоретичних підходах, що висвітлюють та пояснюють причини, які обумовлюють існування громадських організацій у розвинутих політичних та економічних

суспільствах ринкового типу, а також соціальну мету, роль і значимість громадських організацій в таких суспільствах. Арабаджієв Д.Ю. надає кратку характеристику таких методологічних підходів [11, с. 6].

Філософський підхід. У рамках даного підходу громадські організації аналізуються переважно крізь призму концепції громадянського суспільства. В такому погляді громадські організації розглядають через природні права, що їм належать; як колективні носії індивідуального або приватного інтересу, що посилюється за рахунок колективного взаємоусвідомлення і взаємодії.

Історичний підхід. Застосування історичного підходу дозволяє побачити роль та місце громадських організацій у суспільних відносинах, у системі управління в певний період часу.

Економічний підхід. У рамках цього підходу розглядається роль і значимість некомерційного сектора в економіці поряд з двома іншими секторами – державою та бізнесом. У сучасній економічній літературі існує ряд теорій, що пояснюють виникнення та існування громадських організацій. Так, теорія суспільних благ заснована на припущенні, що всі економічні блага можна класифікувати на приватні та громадські (у тому числі чисті громадські та змішані суспільні). До числа суспільних благ автори Т.Р. Мальтус, Д. Рікардо, Дж. Мілль, А. К. Шторх відносять: чисте повітря, національну оборону, громадську безпеку, гарантування законодавства, фундаментальні наукові дослідження. На думку прихильників такого підходу, саме необхідність у громадських благах стала однією з причин створення громадських організацій.

Представники теорії недосконалості ринку (американські вчені Г. Хансман, М. Крашінські та інші) вважають, що громадські організації існують у ринковій економіці тому, що ринок не може реалізувати наявний попит на багато товарів і послуги внаслідок відсутності у споживачів інформації про їхні кількісні та якісні характеристики. Це стосується в першу

чергу кінцевих результатів діяльності таких галузей, як освіта, охорона здоров'я, культура.

Відповідно до поглядів одного з авторів теорії споживчого контролю, А. Бем-Пері, існування громадських організацій визначено необхідністю прямого контролю за діяльністю організацій з боку споживачів. Це дозволяє останнім захистити свої інтереси від свавілля власників.

Теорія соціальних дій (або теорія соціальних рухів) пов'язує зростання числа некомерційних організацій з економічним зростанням у капіталістичних країнах та переходом до постіндустріального суспільства. Пріоритетами індустріального суспільства були спочатку матеріальне виробництво, потім сфера контролю за капіталом, який утворився в процесі виробництва та реалізації матеріальної продукції. В силу розвитку технологій скорочується час, що витрачається в матеріальній сфері та з'являється час для виробництва послуг в нематеріальній сфері, задоволення культурних та духовних потреб.

Автор теорії соціального походження (Г. Еспінг-Андерсен) спирається на те, що становлення некомерційних організацій визначено історичним розвитком окремих країн, комплексом соціально-економічних умов і сформованими в суспільстві традиціями відношення виробників економічних благ у соціальній сфері [12].

Однією з найпоширеніших є теорія субсидій. Її представники, Е. Фама та М. Дженсен, стверджують, що основним фактором розвитку некомерційного сектора є використання явних і прихованих субсидій, включаючи податкові пільги. Автори теорії вважають, що субсидії та пільги дають некомерційним організаціям переваги в конкурентній боротьбі з комерційними організаціями, діючими в тому ж секторі ринку.

Сервісна концепція основну мету діяльності громадських організацій бачить у наданні послуг населенню. Державні та комерційні організації будують свою діяльність на основі макроінформації і не можуть враховувати особливості різних груп населення, місцеву специфіку. Некомерційні

організації діють більш ефективно, вони основані на добровільній ініціативі громадян, які краще розуміють власні проблеми. Таким чином, некомерційні організації роблять те ж саме, що бізнес та держструктури, тільки більш гнучко та наближено до потреб населення.

Правовий підхід. У рамках даного підходу явище громадських організацій розглядається через норми права (законодавство у широкому розумінні).

Тож, бачимо що вчення про громадські організації теоретично ґрунтується на вельми строкатій методології. Це дозволяє отримати комплексне багатоаспектне уявлення про такі суспільні утворення. В певному сенсі методологічні підходи, що застосовуються конкурують між собою, але, ми вважаємо, в більшій мірі є взаємодоповнюючими.

1.2. Класифікація громадських організацій

Щодо до видів громадських об'єднань, то треба зауважити наступне. Видова класифікація об'єднань громадян різноманітна і залежить від обраного критерію. За законодавством України поняття «громадське об'єднання» є родовим по відношенню до двох головних видів таких об'єднань. Всі громадські об'єднання за організаційно-правовою формою незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо) поділяються на два основних види 1) громадська організація або 2) громадська спілка (ст. 1 Закону). Критерієм такого поділу є склад засновників та членів (учасників) об'єднання, які у громадській організації можуть бути тільки фізичними особами, а у громадській спілці – засновниками є юридичні особи, а членами (учасниками) юридичні та/або фізичні особи.

Зберіглася також класифікація, яка була основною за старим Законом «Про об'єднання громадян» на громадські організації та політичні партії. За

класифікаційну ознаку тут береться мета та інтереси об'єднання громадян. За законодавчим визначенням політичні партії відрізняються від будь-яких громадських організацій чіткими та прямими політичними цілями та політичними інтересами, що визначають їх утворення та подальшу діяльність. Згідно з законом політичні партії в Україні визначаються як добровільне об'єднання громадян - прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах (ст. 2 Закону «Про політичні партії в Україні») [10], що відрізняє їх від громадських організацій, які утворюються для задоволення та захисту соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Треба зазначити, що громадські організації характеризуються великою різноманітністю й мають настільки особливі риси, що деякі з них потребують спеціального правового регулювання. Саме тому організація та діяльність таких об'єднань, як політичні партії, релігійні організації, непідприємницькі товариства, що утворюються актами органів публічної влади, асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань (в тому числі ради і комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), профспілки та інші об'єднання громадян, регулюються окремими законодавчими актами відповідно до ст. 2 Закону.

За типом членства можна виділяти об'єднання громадян засновані на членстві:

- з індивідуальним членством, наприклад, політичні партії;
- з колективним членством, наприклад, Українська асоціація студентів-правників;
- з змішаним членством, наприклад, союз юристів;
- без фіксованого членства.

Члени об'єднання мають права та несуть обов'язки відповідно до статуту об'єднання. Учасники об'єднання, що не має членства, приймають участь у його діяльності без обов'язкового оформлення умов своєї участі.

В залежності від організаційно-правових форм розрізняють:

- політичні партії;
- громадські організації;
- громадські спілки;
- органи місцевого самоврядування і громадської самодіяльності – тобто громадські об'єднання, які не мають фіксованого членства та створені для вирішення різних соціальних проблем, що виникають за місцем проживання, роботи або навчання;

- громадські рухи – масові об'єднання громадян без фіксованого членства, які переслідують соціальні, політичні та інші суспільно-корисні цілі;

- громадські фонди – вид некомерційних фондів, без фіксованого членства об'єднання громадян, створене з метою формування майна шляхом добровільних внесків та інших не заборонених надходжень і використання цього майна на суспільно-корисні цілі;

- громадська установа – об'єднання громадян без фіксованого членства, що має на меті надання конкретного виду послуг, які відповідають інтересам учасників та статутним цілям такого об'єднання;

- союзи асоціацій – можуть утворюватись вищевказаними громадськими об'єднаннями на підставі договорів або статутів, утворюючи нові об'єднання як самостійні правові особи.

В залежності від територіальної розповсюдженості діяльності громадські об'єднання бувають (Перехідні положення Закону):

- всеукраїнські – їх діяльність розповсюджена на всю територію України та мають місцеві осередки у більшості її областей. Політичні партії утворюються і діють тільки з всеукраїнським статусом;

- міжнародні – розповсюджують свою діяльність на територію України та будь-якого іншої держави.

- їх місцеві осередки – діяльність яких розповсюджується на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

За своїми формами та особливостями функціонування неурядові організації можна поділити на декілька груп:

1. організації «взаємодопомоги», котрі об'єднують людей за принципом спільної біди або проблеми (наприклад, «Союз Чорнобильців», «Українське товариство сліпих» тощо);

2. мають чітко виражену соціальну спрямованість (добродійні фонди та організації, орієнтовані на вирішення гуманітарно-соціальних проблем);

3. «клубного типу», що включають різноманітні групи самовдосконалення, клуби за інтересами;

4. мають «суспільно-охоронний» характер, зосереджуючись на захисті навколишнього середовища в широкому сенсі, тобто діяльності з охорони не лише природи, але й культури, мови тощо;

5. правозахисні організації, що здійснюють нагляд за діяльністю виконавчої влади, зокрема її каральних структур, дотриманням передбаченої законом процедури в ході виборчих кампаній і виборів тощо;

6. «інфраструктурні» організації, функція яких полягає в сприянні діяльності інших неурядових організацій в найширшому сенсі. Сюди відносяться організації, які можна умовно назвати організаціями громадських ініціатив, що ставлять за мету сприяння становленню громадянського суспільства в регіоні або партнерським відносинам суспільства і влади [13].

Систему законодавства України про громадські об'єднання складають численні нормативно-правові акти, серед яких передусім треба назвати закони: Конституція України [4], Закон України «Про громадські об'єднання» [1], Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р. [10]; Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23.04.1991 р. [7], Закон України «Про органи самоорганізації населення» від 11.07.2001р.

[14], Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15.09.1999 р. [15], Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 01.12.1998 р. [16]; Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07.10.1997 р. [17]; Закон України «Про благодійництво та благодійні організації» від 16.09.1997 р. [18] тощо.

1.3. Основні світові підходи до змісту свободи громадських об'єднань (асоціацій)

В системі публічних прав і свобод, які відомі сучасним демократіям західного типу, право на громадські об'єднання посідає важливе місце. Втім, в західній правовій традиції виокремлюють три різних підходи до розуміння цього права – французький, німецький і англо-саксонський, які склалися в силу особливостей розвитку політико-правових систем. Спробуємо дати коротку порівняльну характеристику вказаним підходам.

1. Одним із найбільш поширених підходів до змісту свободи асоціацій (об'єднань) став французький тип цього правового інституту. Втім, визнання свободи громадських об'єднань у Франції мало тривалу історію. Вільнолюбна та революційна Франція визнала свободу асоціацій лише через 112 років після проголошення прав людини і громадянина (1789 р.). При тому, що чимало європейських держав зробили це раніше, закріпивши свободу асоціацій в своїх конституціях або законодавстві. Серед них Єлизаветинський статут в Англії (1601 г.), Альбертинський статут (Statute Albertino) в Італії (1848 г.), Friendly societies Act (Акт про асоціації) в Ірландії (1896 г.), Конституція Бельгії (1831 г.), Конституція Люксембургу (1868 р), Конституція Іспанії (1869 г.), Конституція Швейцарії (1874 г.) [19, с. 8].

Хоча Французька революція багато в чому була зобов'язана саме діяльності асоціацій (філософські гуртки, клуби, секції, народні суспільства) і проголосила свободу зібрань і асоціацій, проте вона не спромоглася на

визнання свободи асоціацій і ввела заборони щодо релігійних орденів (17 лютого 1790 г.), присяжних (2 17 березня 1791 р), об'єднань робітників та ремісників (14-17 червня 1791 г.), політичної діяльності товариств і клубів (29 вересня 1791 г.), чернечих орденів (18 серпня 1792 .), жіночих клубів та товариств (30 жовтня 1793 г.). Наполеон Бонапарт відмовився від ідеї законодавчого встановлення заборон на діяльність асоціацій за їх видами і заборонив їх зовсім. Навіть славетний Цивільний кодекс Франції 1804 р., який розглядався як маніфест громадянських свобод та на довгі роки став взірцем для молодих буржуазних демократій, ще не передбачав жодних асоціацій. Більш того, до кримінального кодексу Франції 1810 р. була включена ст. 291, за якої «асоціація з числом членів більш 20 чоловік (...) може бути створена тільки з дозволу уряду і на умовах, що визначаються органами державної влади» [19, с. 8].

Багато відомих мислителів того часу не були симпатиками асоціацій, навіть Ж. - Ж. Русо. В Суспільному договорі Русо вказував на небезпеку приватних асоціацій, які ділять націю на стільки «цеглинок», скільки існує груп, що представляють колективні егоїстичні інтереси. Єдиною асоціацією, що має, на його думку, право на існування, була велика асоціація громадян, об'єднаних в націю. Приватні ж асоціації, на його думку, лише зводять стіну приватних інтересів і привілеїв, що розділяє громадянина і націю. Суверенітет народу несумісний з розподілом на ордена і групи.

Незважаючи на жорсткі репресії і гоніння відносно асоціацій та їх членів, слід підкреслити, що тим не менш до кінця XIX ст. у Франції існували філософські, літературні або наукові товариства, товариства масонів, корпоративні та профспілкові об'єднання, світські та релігійні братства. Проте аж до прийняття спеціального закону про асоціації 1901 р. над керівниками асоціацій нависала загроза кримінального покарання.

Лише закон від 1 липня 1901 р. докорінно змінив ситуацію з правом асоціацій. Цей закон встановлював різні режими свободи асоціації – від свободи створення до нагляду. За сто років правозастосовчої практики зміст

цього закону суттєво змінився. З трьох режимів створення асоціацій зберігся тільки найбільш ліберальний – у порядку повідомлення. У частині першій Закону закріплюється повна свобода створення, організації та діяльності асоціацій без будь-яких попередніх дозволів або контролю з боку адміністрації. Також передбачена категорія асоціацій, що розглядаються як суспільно корисні, для створення яких потрібна попередня згода Державної ради. Частина третя Закону регулює створення конгрегацій. Останні створюються за рішенням законодавчої влади, а їх діяльність є предметом регулювання і обмежень.

В аспекті національного українського нормотворчого досвіду важливо підкреслити існування такого підвиду асоціацій, як фактичні асоціації. На відміну від української законодавчої практики, яка не визнає нелегалізованих громадських об'єднань, французьке законодавство визнає такі асоціації легальними за фактом свого існування, але при цьому вони не є юридичними особами. Слід зазначити, що фактичні асоціації мають право діяти без будь-яких попередніх повідомлень, отже їх правоздатність виникає із створенням, яке не потребує публічного розголосу.

За французьким підходом зміст свободи асоціацій (об'єднань) полягає в наступному:

- 1) у свободі створення об'єднання (асоціації) без дозволу і навіть без попереднього об'єднання;
- 2) можливості для членів асоціації зробити її публічною при єдиній умові реєстрації попереднього оголошення про її створення;
- 3) в придбанні правоздатності (навіть обмеженою законом) внаслідок тільки факту подачі заяви і попередньої розголосу [20, с. 108].

На нашу думку, сьогодні українська влада не готова до визнання фактичних асоціацій. Але в перспективі наближення до правових стандартів європейської співдружності, нам доцільно розширити розуміння свободи асоціацій та відмовитись від принципу легалізації щодо громадських

об'єднань, за яким приховується потенційна недовіра до них та ідея контролю.

Згідно із законом 1901 р. свобода асоціацій (об'єднань) визнається тільки по відношенню неприбуткових об'єднань.

У 2001 році Франція відзначила сторіччя закону. Закон 1901 року «Про асоціації» є найважливішим республіканським законом. Закон зберіг свою актуальність після ста років правозастосовчої практики та розвитку. Зазначимо, що французької моделі дотримуються більшість демократичних країн. Це право гарантується конституцією Греції, ст. 12 якої гласить, що «греки мають право створювати союзи і спілки, які не мають на меті отримання прибутку ... [21, с. 649]; конституцією Італійської Республіки: «республіка визнає і гарантує невід'ємні права людини - як окремої особистості, так і в соціальних утвореннях, в яких проявляється ця особистість (ст.2) [22, с. 243]; Конституцією Канади: «гарантується свобода асоціацій (ст.2) [23, с. 318]; Бельгії: «бельгійці мають право на об'єднання; це право не може бути піддано будь-якому примусовому заходу» ст.27) [24, с. 345]; Данії: «мають право створювати громадські об'єднання в будь-яких законних цілях без попереднього повідомлення (ст.78.) [25, с. 649]; Ірландії: «право громадян утворювати асоціації та спілки» (ст.6.1. (iii) [26, с. 811] тощо.

2. Перейдемо до німецького підходу. Відповідно до Основного Закону ФРН, свобода об'єднань, подібно до свободи зібрань, може бути здійснена лише в колективних формах. Проте ст. 9, абз. 1 Конституції гарантує цю свободу кожному індивідуально, а не як колективне основне право: «Все німці мають право утворювати спілки та товариства» [27, с. 156.]. Наявність свободних політичних об'єднань невіддільне від представницької демократії. Тому ст. 21 Конституції ФРН розглядає свободу партій та участі в них як особливий вид свободи об'єднань. Однак оскільки каталог основних прав не знає будь-якої ієрархії між політичними і неполітичними правами і не дає

жодних привілеїв з політичних мотивів, ст. 3, абз. 1 Конституції захищає в рівній мірі як приватне, так і публічне їх використання.

Стаття 9 Основного закону ФРН діє незалежно від права спілок, що регулюється цивільним законодавством. Конституція ФРН вживає терміни «союзи» і «спілки» як можливі форми об'єднань. Союзи поділяються на господарські союзи (головна мета яких підприємницька діяльність з метою отримання прибутку) і негосподарські союзи. До господарських спілок відносяться торгові товариства, які регулюються спеціальним законодавством; до негосподарських спілок відносяться такі об'єднання осіб, які переслідують так звані ідеальні цілі: політичні, наукові, соціальні, благодійні тощо.

Цікаво, що питання вступу в об'єднання або виходу з нього за германським підходом вирішуються в першу чергу в цивільно-правовому, а не в конституційно-правовому порядку.

Свобода колективів не може мати більш широких меж, ніж індивідуальна свобода. Так як ст. 9, абз. 1 Конституції поширює свою дію лише на німців, мова може йти про похідне право тільки німецьких об'єднань або таких, діяльність яких в основному визначається і контролюється німцями.

До питань організації об'єднань та підпорядкування їх діяльності цілям формування волі не повинні пред'являтися занадто суворі вимоги, з тим щоб наданої основним правом захистом могли користуватися і ліберальні об'єднання, наприклад «громадянські ініціативи» і «спільноти за інтересами».

Відмінними ознаками асоціацій є:

1. переслідування спільної мети, яка визначається членами об'єднання;
2. структура, що забезпечує цілісність;
3. незалежність існування об'єднання від зміни осіб, які у нього входять.

Стаття 9 Конституції ФРН для створення об'єднань вимагає ясності їх цілі [28, с. 302]. В якості такої може служити майже будь-який об'єкт, що захищається окремими основними правами або поведінка, що впливає із загальної свободи дій. Таким чином, ця норма виступає як додаткова гарантія ст. 5, абз. 3 Конституції стосовно об'єднань в галузі науки і мистецтва, ст. 4, абз. 1 щодо світоглядних спільнот, ст. 12, абз. 1 щодо професійних спілок та ст. 2, абз. 1 Основного закону стосовно до різноманітних об'єднань, починаючи від спортивних товариств і закінчуючи братствами любителів вина. У зв'язку з необмеженим колом можливих цілей об'єднань дію ст. 9, абз. 1 Конституції не обмежується об'єднаннями з ідеальними цілями, а охоплює і об'єднання, які мають господарські цілі.

3. Третя модель - англо-саксонська. Англосаксонські країни взагалі не вживають термін асоціація (об'єднання), вони використовують традиційний для них термін корпорація. Корпорації в Англії діляться перш за все на корпорації, що представляють собою сукупність осіб і одноосібні корпорації. Інститут установи праву Англії невідомий. Для досягнення тих цілей, яким служить установа в праві Німеччини, Швейцарії, широко використовується інститут довірчої власності.

У США корпорації діляться на:

(1) публічні (урядові);

(2) непідприємницькі;

(3) підприємницькі. Також як Англія, США не знають поділу юридичних осіб на корпорації та установи.

Ще А. де Токвіль писав, що «американці самих різних вікових груп, положень і схильностей безперестанку об'єднуються в різні союзи. Це не тільки об'єднання комерційного або виробничого характеру, в яких вони все без виключення приймають участь, а й тисяча інших різновидів: релігійно-моральні суспільства, об'єднання крупні і дріб'язкові, загальнодоступні і замкнуті, багатолюдні і ті, що налічують лише кілька людей. ... і завжди там, де у Франції на чолі будь-якого нового починання ви бачите представника

уряду, а в Англії - представника знаті, будьте впевнені що в Сполучених Штатах ви побачите який-небудь комітет. В Америці мені зустрічалися такі асоціації, про можливість існування яких, зізнаюся, я не мав ні найменшого уявлення, і я часто захоплювався тієї нескінченної винахідливістю, з якою жителі Сполучених Штатів вміють вселяти спільну мету великому числу людей, домагаючись від них підтримки і готовність добровільно йти до неї» [29, с. 378].

Свобода створення асоціацій (об'єднань) є невід'ємною складовою функціонування і правового регулювання юридичних осіб в Європейському Союзі. Зміст свободи створення юридичних осіб розкриває ст. 43 Договору про ЄС. Зазначена стаття забороняє обмеження на свободу створення приватних осіб однієї держави-члена в іншій державі-члені (так звана «первинна свобода створення»). Заборона в рівній мірі охоплює обмеження, що стосуються створення агентств (представництв), відділень (філій) і дочірніх компаній приватними особами однієї держави-члена, що влаштувалися в іншій державі-члені (так звана «вторинна свобода створення»). При цьому за судовим рішенням (1999 р.) вторинна свобода створення здійснюється незалежно від ведення бізнесу в приймаючій державі-члені, хоча розумні обмеження з його боку в даному питанні в цілому можуть бути виправдані [30, с. 10].

Свобода створення асоціацій, в залежності від складу суб'єктів, включає в себе свободу пересування підприємців; свободу створення юридичних осіб та інших об'єднань комерційного характеру (товариств).

Можна виділити шість засадничих цілей регулювання юридичних осіб у праві Європейського Союзу:

- забезпечення свободи створення юридичних осіб, а також зняття перешкод на шляху відкриття філій, представництв та дочірніх товариств на території будь-якої держави-члена на умовах національного режиму даної держави;

- встановлення єдиних мінімальних вимог до юридичних осіб, в першу чергу, надання однакової захисту на всій території Європейського Союзу учасникам і кредиторам юридичних осіб;

- полегшення діяльності транс'європейських компаній за допомогою зняття бар'єрів, що впливають з відмінностей, що існують між національними правовими системами;

- заохочення співробітництва між юридичними особами різних держав-членів у всіх сферах економічної діяльності;

- диверсифікація видів юридичних осіб для підвищення ефективності їх функціонування на розширюється території Європейського Союзу;

- демократизація системи управління юридичними особами і залучення робітників до процесу прийняття рішень [30, с. 10].

Право свободи об'єднань (асоціацій) отримало розвиток в діяльності Європейського суду з прав людини. Суд з прав людини виходить з того, що асоціація має більш формальний організований характер у порівнянні з зборами. Так, наприклад, Суд встановив: «відносини між робітниками, найнятими одним і тим же роботодавцем, не можна вважати асоціацією з точки зору статті 11, оскільки вони залежать лише від оформлених контрактом угод між працівником і наймачем». Європейський суд з прав людини уточнив, що «асоціація передбачає добровільне об'єднання для досягнення будь-якої спільної мети» [31, с. 396]. Суд застосовує ці два критерії, а саме критерій «добровільного характеру» і «спільної мети». Критерій, що стосується «добровільного характеру», має особливо важливе значення в справах, що стосуються права не приєднуватися до будь-якої асоціації або не вступати в будь-які профспілки. Відповідно до думки Суду «право на створення профспілок і вступ в них є особливим аспектом свободи асоціації ... поняття свободи передбачає певну ступінь свободи вибору, в тому що стосується здійснення цього права ... звідси не впливає, що негативний аспект права осіб на свободу асоціації повністю випадає зі сфери

дії ст.11, і що будь-який примус до вступу в той чи інший профспілці можна порівняти з метою даного положення».

Розгляд по суті справ, що стосуються «негативної свободи асоціацій» сприяли розвитку прецедентного права за ст.11. Європейської конвенції. Вони виявилися гарним прикладом того, яким чином співвідносяться один з одним положення, що стосуються свободи асоціації, і положення про право на створення профспілок і вступ до них. Суд розглядав питання про свободу асоціації, а не питання про профспілки, оскільки дані справи встановили широкий принцип, який можна застосовувати і не в зв'язку з профспілками.

Право на асоціацію (об'єднання) закріплено і в ст. 5. Європейської соціальної хартії. У цій статті закріплено: «З метою забезпечення здійснення або сприяння здійсненню свободи працівників чи роботодавців створювати місцеві, національні або міжнародні організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів та вступати в НАТО і ЄС. Договірні Сторони зобов'язуються забезпечити, щоб національне законодавство не обмежувало цю свободу або щоб воно застосовувалося таким чином, що в результаті обмежувалася б ця свобода. Ступінь застосовності гарантій, передбачених у цій статті, до поліції визначається національними законами або правилами. Порядок застосування цих гарантій до військовослужбовців, і ступінь їх застосовності до осіб цієї категорії, також визначаються національними законами або правилами» [31, с. 506].

На відміну від статті 11 Європейської конвенції з прав людини, дана стаття не містить спеціальних положень щодо державних службовців і, отже, вони мають право на всі гарантії, передбачені статтею 5. Єдиною категорією працівників, на яких стаття 5 не поширюється в повному обсязі, є військовослужбовці і, певною мірою, співробітники поліції. Держава може ввести повну заборону на створення згаданих організацій в збройних силах і може обмежити свободу створювати такі організації для співробітників поліції (за тієї умови, що ці обмеження не будуть стосуватися самої сутності такої свободи).

Стаття 5 захищає свободу трудящих створювати «організації для захисту своїх економічних і соціальних інтересів» або вступати в такі організації, а також захищає право на асоціації роботодавців. Передусім вона захищає індивідуальне право працівників створювати профспілки або вступати в них і колективне право створених таким чином профспілок організувати свою роботу і діяти в інтересах своїх членів. Що стосується останнього, то така свобода, безумовно, виходить за рамки створення і розпуску профспілок і членства в них і охоплює також інші організаційні питання (вибори посадових осіб, управління коштами, проведення засідань тощо), включаючи питання ефективного функціонування профспілкових організацій.

Згідно зі статтею 5 Договірні Сторони зобов'язуються «забезпечити, щоб національне законодавство не обмежувало свободу створювати профспілки або вступати в них. На думку Комітету незалежних експертів, це положення містить як негативний, так і позитивний обов'язок. Відповідно до першого з них Договірні Сторони не повинні забороняти жодному працівнику і жодній групі працівників, за винятком військовослужбовців, створювати профспілки або приєднуватися до них, а також, з урахуванням положень статті 31, припиняти діяльність таких профспілок або розпускати їх. Вимога про обов'язкову реєстрацію або ліцензування профспілок само по собі не обмежує свободу створювати профспілки або приєднуватися до них; воно допустимо за умови, що забезпечені належні процедурні гарантії від зловживань, що виражаються в необґрунтованій відмові видати ліцензію або зареєструвати профспілку. Порушенням статті 5 є встановлення надмірних реєстраційних зборів і вимог щодо мінімальної кількості членів профспілки, при якому вона може вести переговори з метою укладення колективних договорів. Держава не повинна в законодавчому порядку примушувати працівників до членства в профспілках. У цьому сенсі свобода створювати профспілки або приєднуватися до них включає і свободу не робити цього. Що стосується приватного примусу, то держава порушує статтю 5, якщо його

законодавство допускає укладення, до або після прийняття на роботу, угоди про обов'язкове членство в профспілці. Працівники, що створюють профспілку або вступають в члени профспілки, повинні бути вільні за законом вибирати, яку профспілку їм створювати або в яку профспілку вступати. Тому якщо цивільним службовцям дозволено вступати лише до профспілки, що складається виключно з цивільних службовців, то це є порушенням статті 5.

Друге зобов'язання, що міститься в статті 5, позитивне і стосується прийняття належних заходів з метою гарантувати здійснення права на об'єднання і, зокрема, захистити організації трудящих від будь-якого втручання з боку роботодавців. Йдеться в даному випадку про втручання в формі дискримінації працівників в питаннях прийому на роботу, звільнення, просування по службі тощо з причини їх членства в профспілці або участі в профспілковій діяльності. Працівники повинні бути законодавчо захищені від такої дискримінації незалежно від розміру підприємства.

На завершення можна зробити висновки про те, що термін свобода асоціації (об'єднання) широко використовується в країнах романо-германської сім'ї права, англо-саксонське право дотримується звичного терміну «корпорація»; асоціації (об'єднання) у Франції і країнах, що засвоїли французьку правову традицію, створюються тільки для реалізації ідеальних (неприбуткових) цілей; асоціації в ФРН, Швейцарії, Австрії створюються як для ідеальних, так і господарських цілей.

Таким чином, фактично, є різні конституційно-правові підходи до розуміння «свободи асоціацій»: в одній групі країн (Франція та інші країни) свобода об'єднань визнається тільки щодо тих асоціацій, які створені з іншою метою, ніж розподіл прибутку (ідеальна мета); в іншій групі - німецька концепція (ФРН, Швейцарія, Австрія) свобода об'єднань не обмежується об'єднаннями з ідеальними цілями, а охоплює і об'єднання, які мають господарські цілі; країни англо-саксонської системи права замість поняття «асоціація», «об'єднання» вживають термін непідприємницькі

корпорації; принцип свободи асоціацій знайшов підтвердження в практиці Європейського суду з прав людини.

Зі сказаного також випливає, що українська правова система в цілому сприйняла французький підхід до принципу свободи громадських об'єднань, проте виявилась не готовою до визнання фактично створених та діючих, але не легалізованих у встановленому порядку об'єднань громадян.

1.4. Теоретична антиномія свободи асоціацій в аспекті категорій об'єктивного і суб'єктивного права

В контексті дискурсів громадянського суспільства та правової держави відтворюються окремі фундаментальні проблеми об'єктивного і суб'єктивного права. Одна з таких проблем виявляється в перспективі обґрунтування ключової для зазначених дискурсів ідеї свободи, зокрема, свободи об'єднань громадян. З позиції питання свободи асоціацій проблема ставиться у вигляді питання про те, чи слід виводити ідею свободи переважно з суб'єктивних прав або ж з об'єктивних норм, які прописані в законодавстві та визнані суспільством. В кінцевому рахунку, це питання має на увазі розв'язання дилеми про переважне значення між об'єктивною і суб'єктивною сторонами права. У зазначеній перспективі виявляється відома антиномія відносин суб'єктивного і об'єктивного права, які інтерпретуються як символи сфер, які взаємно протиставляються: з одного боку, індивідуальної автономії, легітимного юридичної егоїзму, з іншого боку, сфери соціального обов'язку, соціальних функцій і громадянських чеснот. Таким чином, проблема суб'єктивного і об'єктивного права в контексті концепції громадянського суспільства відтворюється в логіці протиставлення особистого і громадського.

Ця ідейна колізія викликала дискусію між індивідуалістичними і колективістськими вченнями, зокрема, лібералізмом і комунітаризмом.

Проблема у тому, що абсолютизація індивідуалістичних засновків, які утворюють підґрунтя ідеї суб'єктивного права, веде до соціальної роз'єднаності, в зв'язку з чим несе загрозу демократичним формам суспільної солідарності. З іншого боку, протилежна абсолютизація колективістського принципу призводить до утвердження тотального панування держави, в жертву якому приноситься сфера приватних інтересів. Очевидно, що в абсолютних формах розвитку індивідуалістичні і колективістські начала ведуть до нерозв'язної антиномії. Тому більш привабливими виглядають компромісні моделі, які конструюються на основі ідей демократій, що самообмежують себе, які прагнуть до розвитку як негативної, так і позитивної свободи за рахунок поєднання індивідуалістичних і суспільних цінностей.

Такі моделі, якщо й повністю не долають вказану антиномію, то, принаймні, значно послаблюють напругу між колективістськими та індивідуалістичними векторами. Щоб подолати зазначену антиномію слід бачити, що існує певний теоретичний контекст, який, зокрема, спостерігається в межах комунікативних вчень, який забезпечує примирення антиномічних рядів. Крім того, слід розглядати громадянське суспільство не тільки як прояв приватної сфери, але і як сферу прояву публічної громадської активності. У зв'язку з цим необхідно переглянути саму тезу про права та свободи, яка, з точки зору «виводимості» дискурсів громадянського суспільства, виступає методологічної передумовою. У відомому сенсі громадянське суспільство і правова держава є аналогом або впливом тези про права. На наш погляд, з метою вирішення вищезазначеної антиномії слід переосмислити традиційні уявлення про значення індивідуалізму і негативної свободи (тобто права утриматися від певної поведінки), які передбачає поняття прав. Ми поділяємо точку зору про те, що лише деякі з прав припускають в першу чергу негативну свободу, а також про те, що антропологічне обґрунтування не достатнє для жодного з прав [32, с. 44].

Тому вважаємо, що у центр уявлень про громадянське суспільство і правову державу не варто ставити філософію індивідуалізму власника. Необхідно виробити більш складні моделі, які не замкнуті на приватній сфері, моделі, які повинні відповідати уявленням, що права забезпечують не тільки негативну свободу та індивідуальну автономність, а й вільне від державного контролю комунікативну взаємодію індивідів, як в приватній, так і публічній сферах.

2. Аналіз розглянутих дискурсів показує, що громадянське суспільство і правова держава представляються як нормативні інституалізації суспільних відносин, в основу яких покладені фундаментальні права, які сприймаються як організуючий принцип [32, с. 565]. Самі права, маючи природне походження, позитивуються об'єктивним правом. Об'єктивне право в такому сенсі, є засіб організації громадянського суспільства і правової держави як політичних форм. Показником (критерієм) інституалізації громадянського суспільства і правової держави є стан узаконення і реалізації основних суб'єктивних прав, зокрема права на громадські об'єднання. Таким чином, в контексті дискурсу громадянського суспільства виявляється пріоритет суб'єктивного права перед правом в об'єктивному сенсі. Цей пріоритет, проте, виявиться уявним, якщо врахувати, що об'єктивне і позитивне (так зване юридичне) право не тотожні. Право в об'єктивному сенсі, так само, як і суб'єктивне право - особливо в позиції прав людини - не позбавлене загальносоціального або навіть морального значення. Хоча теорії об'єктивного і суб'єктивного права виникли і розвивалися в лоні позитивної (юридичної парадигми), обидва вчення, вважаємо, відкриті для широкого сенсу, який визначається в термінах соціального або природного права. Якщо значення об'єктивного юридичного права в дискурсах громадянського суспільства та правової держави полягає в інституалізації прав, то основне соціальне значення суб'єктивного юридичного права полягає в тому, що воно є фактором здійсненності і засобом забезпечення прав людини.

На підставі сказаного можна прийти до наступних висновків. З метою вирішення антиномії між методологічними посилками об'єктивного і суб'єктивного права, яка виникає в контексті громадянського суспільства і правової держави, необхідно на основі оновленого вчення про права шукати більш гнучкі політичні форми, які здатні засвоїти, примирити і взаємопідсилювати протилежні начала: як ідеї автономії особистості і моральних прав, так і колективістські уявлення про соціальне корені людської природи.

Висновки до розділу 1

Питання про громадські об'єднання є дуже цікавим і не простим в історії правової думки. Термін-поняття громадського об'єднання (або об'єднання громадян – за термінологією попереднього законодавства) є узагальненим для багатьох форм громадянської активності.

На нашу думку, визначення громадського об'єднання, яке закріплено в Законі України «Про громадські об'єднання», треба доповнити наступними ознаками. По-перше, така ознака громадського об'єднання, як неприбутковість, закріплена в законодавстві невдало – вона стосується тільки громадських об'єднань зі статусом юридичної особи, хоча насправді є загальною ознакою будь-яких громадських об'єднань. Тому некомерційний характер, вважаємо, слід закріпити безпосередньо у визначенні поняття громадського об'єднання як його загальну ознаку.

По-друге, у визначенні можна було прямо вказати, що громадське об'єднання за суттю є угодою між її членами. Це точно передає договірну природу таких об'єднань на відміну від вказівки на добровільність, що тільки припускає цю ідею. По-третє, у визначенні громадського об'єднання доцільно вказати обов'язкову ознаку легалізації (така ознака знаходиться тільки у визначенні політичної партії – ст.2 Закону «Про політичні партії в

Україні»), наприклад в словах «zareєстровані згідно з Законом». По-четверте, у визначені треба вказати постійний характер громадського об'єднання.

Також вважаємо, що перелік обмежень на створення і діяльність громадських об'єднань (ст. 4 Закону) доцільно доповнити відповідним положенням, що є підставою заборони організації та діяльності тих громадських об'єднань, метою яких є організація спротиву діючим законам, їх невиконання.

Також, вважаємо, за доцільне доповнити перелік обмежень організації та діяльності громадських об'єднань, якщо вони переслідують аморальні цілі. Вчення про громадські організації теоретично ґрунтується на вельми строкатій методології. Це дозволяє отримати комплексне багатоаспектне уявлення про такі суспільні утворення. В певному сенсі методологічні підходи, що застосовуються конкурують між собою, але, ми вважаємо, в більшій мірі є взаємодоповнюючими.

Термін свобода асоціації (об'єднання) широко використовується в країнах романо-германської сім'ї права, англо-саксонське право дотримується звичного терміну «корпорація»; асоціації (об'єднання) у Франції і країнах, що засвоїли французьку правову традицію, створюються тільки для реалізації ідеальних (неприбуткових) цілей; асоціації в ФРН, Швейцарії, Австрії створюються як для ідеальних, так і господарських цілей.

Таким чином, фактично, є різні конституційно-правові підходи до розуміння «свободи асоціацій»: в одній групі країн (Франція та інші країни) свобода об'єднань визнається тільки щодо тих асоціацій, які створені з іншою метою, ніж розподіл прибутку (ідеальна мета); в іншій групі - німецька концепція (ФРН, Швейцарія, Австрія) свобода об'єднань не обмежується об'єднаннями з ідеальними цілями, а охоплює і об'єднання, які мають господарські цілі; країни англо-саксонської системи права замість поняття «асоціація», «об'єднання» вживають термін непідприємницькі корпорації; принцип свободи асоціацій знайшов підтвердження в практиці Європейського суду з прав людини.

Зі сказаного також випливає, що українська правова система в цілому сприйняла французький підхід до принципу свободи громадських об'єднань, проте виявилась не готовою до визнання фактично створених та діючих, але не легалізованих у встановленому порядку об'єднань громадян.

На нашу думку, сьогодні українська влада не готова до визнання фактичних асоціацій. Але в перспективі наближення до правових стандартів найбільш демократичних країн, нам доцільно розширити розуміння свободи асоціацій та відмовитись від принципу обов'язкової легалізації щодо громадських об'єднань, за яким приховується потенційна недовіра до них та ідея контролю.

З метою вирішення протилежності між методологічними посилками об'єктивного і суб'єктивного права, яка виникає в контексті громадянського суспільства і правової держави, необхідно на основі оновленого вчення про права шукати більш гнучкі політичні форми, які здатні засвоїти, примирити і взаємопідсилювати протилежні начала: як ідеї автономії особистості і моральних прав, так і колективістські уявлення про соціальне коріння людської природи.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА РОЗБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Поняття громадянського суспільства в різноманітності концептуальних підходів

Термін «громадянське суспільство» (і відповідне йому поняття) відомий давно, проте відносно нещодавно увійшов в широкий вжиток, можна сказати, став модним в суспільно-політичному словнику з 80-90-х років ХХ сторіччя. В наш час у фаховій літературі нерідко можна зустріти думку про відродження або ренесанс громадянського суспільства. Причини такої популярності різні, зокрема, полягають у глобалізаційних процесах, які запускають швидке формування національних суспільств демократичної спрямованості. Численні приклади можна спостерігати після розпаду соціалістичної системи у Східній Європі та на колишньому радянському просторі, зокрема, в Україні. Тут можна вказати і на ідеологічний вакуум, що утворився із крахом марксистсько-комуністичної доктрини, і який потребував іншого змістовного наповнення. Суспільні очікування відповідали ліберально-демократичним національним моделям, які природньо відбиваються у концепції громадянського суспільства. Як писав англійський соціолог К. Кумар, «термін «громадянське суспільство» був на устах багатьох теоретиків не тільки країн Східної і Центральної Європи, але і Західної Європи. В цей час існувала велика надія на те, що «громадянське суспільство» як концепція і програма зможе допомогти колишнім комуністичним країнам подолати ті політичні труднощі, які вони відчували усюди» [33, с. 189]

Хоча основні ідеї, що складають фундамент цього поняття, мають досить поважний вік, а саме поняття громадянського суспільства входить у

предмет багатьох суспільних наук: політичної філософії, соціології, політології і, звісно, правознавства, – втім воно далеко від узгодженого розуміння. Навпаки, неясність та суперечливість, на думку багатьох дослідників, є загальновідомою особливістю поняття громадянського суспільства. Дійсно, на протязі тривалої історії розвитку в поняття громадянського суспільства вкладали відмінні засновки і смисли та змінювали змістовні наголоси.

Авторитетний соціологічний словник Collins описує громадянське суспільство як одну із суспільних сфер, проміжну між сім'єю та державою, як сферу суспільної участі в якості противаги діям держави та економіки [34, с. 145].

Слід зазначити, що поняття «громадянське суспільство» багатозначне. Його, наприклад, розуміють у таких значеннях: 1) як певну суспільну сферу, що відбивається в більшості визначень; та 2) як певний стан розвитку суспільства.

Як зазначає Ч. Тейлор, поняття громадянського суспільства вживається у наш час щонайменше у трьох значеннях [35, с. 35].

1) Мінімальний його обсяг дорівнює існуванню незалежних від держави громадських організацій, асоціацій.

2) Друге значення, більш точне в науковому відношенні, охоплює усю соціальну структуру, яка координує свої дії через низку добровільних асоціацій.

3) Воно також розглядається як фактор впливу на державну політику, тобто як сукупність груп тиску та інших суб'єктів впливу на політичний процес у суспільстві.

До цих розумінь терміну можна додати ще два.

4) Четверте розуміння виходить з того, що суспільство загалом стає громадянським, якщо у ньому розвинена названа вище система інститутів і взаємодій. Цей підхід найрозповсюдженіший у публіцистиці, але його вживають і науковці, маючи на це ті підстави, що у суспільстві з розвиненою

мережею громадських організацій, громадським спілкуванням тощо міняється тип політичної культури. Вона теж стає цивільною, громадянською і, в свою чергу, міняє спосіб функціонування усіх суспільних інститутів.

5) П'яте розуміння полягає в ототожненні громадянського суспільства з усією нерозчленованою позаполітичною чи позадержавною сферою суспільного життя.

На нашу думку, кожне з цих тлумачень має свої підстави. Заперечити можна хіба що проти першого підходу як занадто вузького (можна б сказати, механістичного), та проти п'ятого, як занадто формального, такого, що не вказує на якісну специфіку феномена громадянського суспільства. Інші ж тлумачення цього явища мають право на існування як відображення певних сторін, аспектів громадянського суспільства, пов'язаних із виконанням ним своїх специфічних функцій.

Проте термін «громадянського суспільства» раніш використовували і в незвичному смислі – задля протиставлення західної цивілізації та не західним формам суспільства з деспотичним правлінням (наприклад, Адам Фергюсон) [34].

У зв'язку із неясністю та суперечливим змістом поняття громадянського суспільства у сучасній літературі використовують інші терміни. Популярними є формули: плюралістичне суспільство, вільне суспільство, відкрите суспільство, багатоскладне суспільство тощо. Всі вони також дискусійні. Поки що короткої та влучної характеристики не знайдено. Це складно з об'єктивних причин. Як вказує Чиркін В., нам зрозумілі в цілому відмінності між поняттями суспільства й держави, але в дійсності сучасне суспільство охоплює і державу [36, с. 11].

В історичному розвитку поняття громадянського суспільства визначалось різними теоретичними поглядами, в яких змістовні акценти зміщувались, втім залишалася єдина ідея свобод та права на самоорганізацію як протиставлення державі та економіці ринкового типу. В такому контексті свободи або основні суб'єктивні права стають синонімічними поняттями,

тому можна сказати: ми хочемо громадянського суспільства, тому що хочемо свободи. На цій ідейній засаді поняття та концепція громадянського суспільства вводяться в більш широкий контекст політичних та правових ідеалів – стають частиною більш загального вчення про демократію та основні права і свободи, бо громадянське суспільство стає тим соціальним простором, в якому вони й можуть існувати, тобто стає передумовою їх існування, забезпечення та захисту.

В літературі можна зустріти безліч визначень громадянського суспільства. У сучасному розумінні громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою [37, с. 15].

Можна також навести таке визначення громадянського суспільства: громадянське (цивільне) суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності [38, с. 456].

Іншими словами, громадянське суспільство є системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп.

Ідея громадянського суспільства не давала покою багатьом дослідникам. Багато хто (зокрема, Д.А. Керімов) вважає, що основна ідея цього поняття полягає у взаємозалежності осіб, що є необхідною умовою досягнення ними своїх приватних інтересів [39, с. 9].

Громадянське суспільство в ідеї – це суспільство, що самоорганізується, суспільство рівних можливостей, сфери індивідуальних свобод, приватних інтересів, вільного ринку.

На думку Штрауса, «коріння громадянського суспільства може бути знайдене в бажанні самозбереження або в праві на самозбереження» [40, с. 271]. Погоджуючись в цілому з цією думкою, ми вважаємо, що ідея самозбереження тобто продовження існування завузька для громадянського суспільства, не враховує перспективні та функціональні характеристики розвитку самовизначення та самоврядування, хоча можна погодитися, що останні є лише засобами забезпечення самозбереження.

Але сутність цього поняття як ідеалу та його образ розкривається тільки в сукупності історичних, структурних і культурних рис. З переходом на описовий рівень можемо встановити міру наближеності конкретних суспільств до визначеного в такий спосіб ідеалу, сказати, наскільки в ньому розвинені структури і культура, притаманні саме громадянському суспільству.

Враховуючи відсутність єдиного розуміння громадянського суспільства, годі сподіватися на універсальне визначення цього поняття. Нам імпонує варіант, запропонований Дж. Коен та Е. Арато, які зазначають, що поняття громадянського суспільства відбиває точку зору на соціальний світ як свідоме утворення асоціацій та життя в асоціаціях. Відповідно, під громадянським суспільством розуміються такі структури як: соціалізація, асоціація, інституалізовані форми громадської активності [32, с. 9].

Можна запропонувати більш детальне визначення, за яким громадянське суспільство – це сфера самовираження та реалізації потреб і інтересів індивідів через систему відносин (економічних, соціальних, релігійних, національних, духовних, культурних), структурними елементами якої є різні форми соціальної активності з різним ступенем організації (політичні партії, громадські об'єднання, асоціації, рухи, ініціативи, професійні, творчі, спортивні, конфесійні та інші об'єднання, які охоплюють всі сфери суспільного життя і є своєрідними регуляторами свободи людини.

До ознак громадянського суспільства можна віднести наступні риси:

- суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні та рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;
- їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;
- індивідуалізм та конкурентність у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і терпимістю [41, с. 123].

На думку російського ученого М. Марченко громадянське суспільство характеризується такими ознаками:

- високий рівень матеріального забезпечення усіх без винятку членів суспільства і нерозривно пов'язаний з ним високий рівень їх загальної і правової культури, а також відповідний їм рівень правосвідомості;
- високий рівень самоорганізації і самоуправління соціальної спільноти, що іменується громадянським суспільством;
- відносна самостійність і самодостатність громадянського суспільства;
- побудова і функціонування громадянського суспільства на основі таких демократичних принципів, як рівноправність всіх членів громадянського суспільства в усіх сферах його життя і рівність у сфері політики, права та низці інших галузей; реальна і всебічна гарантія прав і свобод громадян; формування матеріальних та інших умов, необхідних для розвитку науки, освіти, охорони здоров'я, культури і виховання громадян, які формують їх як вільних, культурних, моральних і соціально активних, відповідальних перед законом членів суспільства;
- принципу політичного й ідеологічного плюралізму, який дозволяє громадянам не лише поділяти будь-які погляди і дотримуватися будь-якого світогляду, але й вільно створювати політичні партії та рухи, а також об'єднуватися в профспілкові, кооперативні, молодіжні та інші суспільні організації;

- опора громадянського суспільства в початковому його варіанті на ідеї лібералізму, а в сучасному його розумінні – на ідеї неолібералізму;

- задоволення матеріальних і духовних потреб людини, створення умов для їх всебічного вільного розвитку як мета формування і функціонування громадянського суспільства;

- забезпечення функції соціалізації членів суспільства, соціальної інтеграції, зняття напруги, що виникає між державою і різноманітними соціальними групами та індивідами тощо [42, с. 126].

А.М. Колодій виділяє такі ознаки громадянського суспільства, що у більшості випадків впливають або прямо передбачені Конституцією України і які водночас можна вважати також і його принципами [43, с. 79]

- свободу та ініціативність особистості, що спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди для його загальних інтересів (статті 22, 23, 29 та інші Конституції України);

- розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантівської філософії, за яким людину завжди слід розглядати як мету і ніколи як засіб (статті 21, 22 Конституції України);

- ліквідацію відчуженості людини, неприйняття людьми соціально-економічних реформ і перетворень, економічних і політичних структур та інститутів (статті 34, 35 Конституції України);

- реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей у політиці, економіці, духовній сфері життя суспільства (ст. 24 Конституції України);

- постійний захист прав і свобод людини і громадянина, що зумовлює необхідність визнання незалежності громадянського суспільства щодо держави (ст. 22 Конституції України);

- плюралізм усіх форм власності, серед яких приватна власність в її різних формах посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої, підприємницької та іншої господарської діяльності. Реальне і практичне

визнання того факту, що тільки власник може бути дійсно вільною і незалежною щодо держави особою (ст. 41 Конституції України);

- існування в абсолютній більшості так званого середнього прошарку, який здатний стати повноцінним виробником і споживачем і бути соціальною базою громадянського суспільства. Відсутність поляризації населення на надзвичайно заможних і дуже бідних (ст. 48 Конституції України);

- плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого визнання і реальне забезпечення гуманістичних та демократичних загальнолюдських цінностей (ст. 15 Конституції України);

- офіційна заборона і практична відсутність з боку держави та інших соціальних суб'єктів жорстокої регламентації і будь-якого втручання в приватне життя членів суспільства (ст. 32 Конституції України);

- існування і функціонування розвинутої соціальної структури, що гарантує задоволення різноманітних інтересів різних груп і верств населення;

- активну участь у всіх сферах суспільного життя недержавних самоврядних людських спільнот (сім'я, корпорація, господарські товариства, громадські організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання, діяльність яких врегульована статтями 36-40 Конституції України);

- розвиток ринкових відносин, в яких, відповідно до своєї сутності, беруть участь на рівних засадах суб'єкти всіх форм власності і видів господарської діяльності (ст. 42 Конституції України);

- визнання і гарантування ідей верховенства права, що відображається у його поділі на публічне і приватне, теорії розподілу права і закону та визнанні того, що право може існувати поза своєю інституційною формою – законодавством. Магістральна орієнтація права на людину-трудівника і власника, на рівний правовий, статус у сфері приватного права державних, громадських структур і окремого громадянина;

- підпорядкованість громадянському суспільству демократичної правової соціальної держави, сутність соціальної спрямованості якої

виявляється в тому, що держава, використовуючи всю гаму відповідних демократичних владно-управлінських засобів, забезпечує своїм громадянам економічну та іншу безпеку, особисту свободу і суспільну злагоду.

Не важко бачити, що громадянське суспільство з погляду цих ознак скріше є теоретичним ідеалом, а не практичною дійсністю; рухом до ідеалу, а не певним станом, тому що вказані ознаки не знайшли повного втілення в жодній відомій країні світу, хоча деякі ознаки (нехай частково) в окремих країнах реалізовані.

Структуру громадянського суспільства можна описати у вигляді п'яти систем: соціальної; економічної; політичної; духовно-культурної; інформаційної.

Громадянському суспільству притаманні такі основні елементи:

- а) добровільні об'єднання громадян або неурядові недержавні організації;
- б) місцеве самоврядування;
- в) спільні цінності, що є підґрунтям національної ідентичності;
- г) громадські рухи та політичні партії, які не перебувають на жодному рівні влади;
- д) незалежні засоби масової інформації;
- е) громадська думка;
- є) демократичні інструменти політичного впливу на владу: прозорі та підконтрольні громадськості вибори й референдуми тощо;
- ж) сформовані на основі громадян форми судових і правозахисних органів (колегії присяжних, муніципальна виборна поліція тощо);
- з) відповідні соціальні практики у сфері культури, освіти, політичної і громадської активності, повсякденних норм спілкування та поведінки [44, с. 27].

Формат та й мета нашої роботи не передбачають детального розгляду та аналізу численних теоретичних поглядів в їхньому історичному розвитку. Тому достатнім стане схематична, так би мовити, ескізна репрезентація

базових концепцій громадянського суспільства. Це завдання актуалізується проблемою вибору кращого варіанту серед багатьох концепцій громадянського суспільства.

В ліберальній концепції, яка довгий час мала переважне значення, громадянське суспільство визначається через приватно-правову сферу автономії індивідів-власників, які солідаризуються між собою завдяки тому, що мають співпадаючі приватні інтереси, реалізувати які можливо тільки або переважно в сумісній кооперації. Причому акцентується приватний характер інтересів, який розмежовує громадянське суспільство і політичне суспільство за принципом поділу приватної та публічно-політичної сфери.

В сучасному західному ученні про громадянське суспільство проглядає трьохелементне бачення соціального середовища французького соціолога А. Токвіля: громадянське суспільство, політичне суспільство та держава. Громадянське суспільство розуміється у термінах міжкласових громадських асоціацій на кшталт груп сусідів, групи взаємодопомоги, місцевих обслуговуючих структур. Або громадянське суспільство зображують як певний простір відносин для соціального експериментування, що має на меті розвиток нових форм життя, нових типів солідарності, соціальних зв'язків в процесі труда і кооперації. Таке розуміння формується за допомоги концепції солідарності в класовому буржуазному суспільстві, яку розвивали відомі французькі теоретики Л. Дюгі, М. Оріу та інші.

На відміну від громадянського суспільства політичне суспільство розглядається як такий простір, де визначаються автономність груп, виявляються міжгрупові конфлікти, мають місце дискусії та дебати, які пов'язані із здійсненням колективного вибору. Головна складова цього поняття – та частина публічної сфери, де протікають конфлікти та виявляються переговори, компроміси.

Таку трьохчастну модель громадянського суспільства, в якій розмежовуються та протиставляються суспільство, держава та економіка, запропонував в своїй концепції політичний дослідник Грамші. Ця

трьохчастна модель громадянського суспільства має багато симпатиків і стала провідною в сучасній доктрині.

Така модель генетично походить від концепції, що була розроблена класиком німецької філософії Г.В.Ф. Гегелем, яку можна вважати теоретичним фундаментом для подальших теоретичних конструкцій громадянського суспільства. Погляди Гегеля щодо громадянського суспільства викладені у відомій роботі «Філософія права». Концепція Гегеля з часом зазнала критики і не може претендувати на остаточність, втім зберігає визначальне значення, оскільки тут громадянське суспільство конструюється на трьох рівнях – дотримання законів (законності), суспільного плюралізму і асоціацій, та публічності, - а також тому, що зв'язок між громадянським суспільством і державою філософ уявляє в термінах опосередкування та взаємопроникнення [45, с. 230]. Сучасна теорія громадянського суспільства не додала до гегелівської концепції, яка оперує такими категоріями, як легальність, приватне, множинність, асоціація, публічність і опосередкованість, жодної фундаментальної категорії. Проте, на протилежність сучасним поглядам, відмінною рисою є те, що Гегель бачив двучастну модель громадянського суспільства, за якої економіка є елементом суспільства і не відокремлюється від нього. Зазначимо, що на фундаменті, закладеному Гегелем, вибудовували свої теорії громадянського суспільства подальші мислителі.

Серед основних концепцій громадянського суспільства не можна не згадати теоретичні погляди К. Маркса, який підкреслював недоліки гегелівської концепції – атомізм і не гуманність – але його заслуга полягає в глибокій розробці економічної складової громадянського суспільства як системи матеріальних потреб.

А. Токвіль побачив в асоціаціях сучасний еквівалент старим уявленням корпорацій, станових єдностей та доказав, що громадянське суспільство сумісне із демократією на прикладі американського соціуму.

Парсонс у центрі своєї концепції громадянського суспільства поставив поняття соціальної інтеграції.

Традиційно поняття громадянського суспільства є суб'єктивним протиставленням державі. Проте, сучасна теоретична думка схиляється до позиції, за якої розвинені держави демонструють тяжіння між публічною та приватною сферами на основі встановлення та гарантованості суб'єктивних прав. Тому, якщо в старих варіантах теорії громадянське суспільство різко відокремлювалось від держави, а також капіталістичної економіки, то в сучасній інтерпретації прочитується тяжіння до синтезу між трьома сферами: суспільної автономії, держави (політичної сфери) та капіталістичної економіки. Тобто сучасне розуміння громадянського суспільства намагається вийти за рамки традиційної антиномії між вказаними сферами [32, с.60]. В такому підході громадянське суспільство не є відокремленим від політики, а є частиною або складовою політичної сфери. Дослідники неодноразово підкреслюють, що в умовах ліберально-демократичних форм правління було б помилкою вважати громадянське суспільство за визначенням таким, що протистоїть державі, політиці та економіці. В такому контексті держава та економіка стають такими сферами-посередниками, через які громадянське суспільство здатне впливати і на політико-адміністративні, і на економічні процеси.

Проте численні приклади нерідко драматичного протистояння суспільства і держави, суспільства і політичної системи, суспільства і політичної ідеології, які ми бачили в Польщі, країнах Прибалтики, в Східній Німеччині, в Україні, і бачимо сьогодні в Білорусі, наочно і переконливо доводять величезний мобілізаційний потенціал поняття громадянського суспільства, який актуалізується саме в ідеї протиставлення державі. У підставі таких протистоянь завжди знаходиться ідея виборювання суспільством у недемократичній, авторитарній державі права на самоорганізацію, а в широкому сенсі – свободи. На наш погляд, ця обставина є вагомим аргументом у питанні, що приховується в понятті та в загальній

концепції громадянського суспільства – про допустимість утопічних нормативних моделей суспільного життя. Річ у тому, що проект громадянського суспільства є недосяжним політико-правовим ідеалом (як наприклад, і правова держава), які не можуть бути абсолютно здійсненим фактом, як, наприклад, поняття справедливості, і тому завжди залишаються привабливим але все ж таки недосяжним в абсолютному значенні орієнтиром соціального розвитку. Бо такий проект, як бачимо, є соціально корисним, що неодноразово доводилось практикою.

Дослідники погоджуються у тому, що при всіх розбіжностях в розумінні громадянського суспільства його поняття формується навколо ідеї активних, самоврядних, незалежних від держави людських асоціацій (громадянських ініціатив, суспільних рухів тощо) тобто громадських об'єднань, через які люди переслідують свої інтереси. Саме такі асоціації уособлюють в останні десятиріччя ту соціальну сферу, що умовно відокремлюється від державної сфери.

Не наводячи додаткових аргументів щодо «корисності» громадянського суспільства, перелічимо його основні функції в умовах правової держави.

1. Забезпечення вільного розвитку особистості на економічному ґрунті різних форм власності, багатоукладної ринкової економіки, а також можливості для кожної особи самостійно обирати сферу своєї практичної діяльності.

2. Обов'язкове регулювання відносин приватних осіб, груп, інститутів та інших складових громадянського суспільства, що дає змогу уникнути конфліктів та виробити загальну політику інтеграції в інтересах усього суспільства.

3. Постійний та всебічний захист інтересів кожної особи, її природних прав та створення дійової системи реалізації зазначених прав.

4. Здійснення принципів та завдань самоврядування у всіх сферах та на всіх рівнях суспільного життя.

5. Обов'язкова взаємодія з державою з метою врегулювання можливих конфліктів між державною владою та інтересами суспільства.

6. Запобігання виникненню державної монополії влади.

На підставі цього переліку основних функцій громадянського суспільства можна чітко визначити й основні напрями його становлення в Україні.

1. Формування та розвиток механізмів соціального самоврядування на всіх рівнях суспільної організації.

2. Становлення адекватної соціальної структури суспільства системи реальних інтересів, що поєднують окремих громадян та соціальні групи в єдину спільноту.

3. Створення економічних, правових, соціальних та духовних передумов для творчого вдосконалення особистості.

4. Формування і розвиток нових економічних відносин, які включають плюралізм форм власності та ринкові механізми.

5. Становлення відкритої соціальної структури суспільства.

6. Оновлення системи відносин між різними соціальними групами та спільнотами.

7. Сприяння формуванню різних форм трудових асоціацій, соціальних та культурних об'єднань, організацій громадян, суспільно-політичних рухів як основних інститутів громадянського суспільства.

8. Здійснення цілеспрямованого соціально-психологічного виховання громадян з метою адекватного сприйняття ними основних цінностей та ідеалів громадського співжиття.

2.2. Шляхи розбудови громадянського суспільства в Україні

Розбудова громадянського суспільства, демократизація всіх сфер суспільного життя – стратегічна мета нашої держави, що набуває особливого

значення на шляху просування України у європейський та світовий простір, наближення європейських стандартів демократії.

Останнім часом ідея громадянського суспільства широко досліджується не тільки в Україні, а й у Європі та США. Особливо гостро обговорюються питання про взаємозв'язок громадянського суспільства й держави, про громадянське суспільство як демократичне середовище реалізації громадянських цінностей: свободи, справедливості тощо.

Сьогодні існують найпротилежні погляди на громадянське суспільство як соціальний інститут і демократичне середовище життєдіяльності людини. Одні вчені скептично оцінюють ідею такого суспільства як конкретної моделі демократичного функціонування суспільства (хоча і певним чином визнають його привабливість як політичного гасла у наш час); інші – навпаки вважають: вирішення сучасних проблем людства залежить виключно від розбудови громадянського суспільства, особливо в умовах глобалізації [46, с. 17].

Більшість вчених вважають, що у світі не існує єдиної моделі громадянського суспільства, однаково придатної для всіх країн, а конкретно-історичні моделі, що залежать від специфіки окремих культур та цивілізацій: німецька, американська, французька тощо. Широко дискутується питання щодо розбудови «світового громадянського суспільства».

Кожне громадянське суспільство завжди з'являється на базі інститутів і принципів співжиття, які склалися протягом багатьох віків конкретного історичного розвитку кожного народу.

Громадянське суспільство у своєму класичному вигляді є продуктом західної цивілізації. На Заході воно формувалося протягом століть через помилки, вагання, тупикові гілки розвитку і вихід із них. На сьогодні громадянське суспільство має певні, чітко визначені типологічні ознаки, зокрема: пріоритет приватної власності й пов'язаних з нею інтересів власників; наявність високорозвиненого «середнього класу», який цементує собою державно-суспільне життя; високий рівень життєвих і творчих

можливостей самореалізації особистості в усіх сферах суспільного життя; функціонування значної кількості суспільно-політичних організацій, які відображають інтереси різних суспільних груп; постійний розвиток і утвердження громадянськості через обмін взаємодоповнюючими якостями за принципом «політичність громадянського суспільства і громадянськість політичного» [47, с. 254].

Треба відверто сказати, що формування громадянського суспільства в Україні порівняно з країнами розвиненої демократії запізнилося на декілька століть. Тут сказалися різні фактори – наше тривале минуле в Російській імперії характеризувалося відсутністю широких прав особливо політичних, жорсткою державно-бюрократичною регламентацією суспільного життя. За радянських часів в тоталітарній системі однієї партії ситуація стала ще гірше. Лише після здобуття Україною незалежності з'явилися шанси реального будівництва громадянського суспільства.

Сьогодні в Україні здебільшого пропагується ліберально-демократичний варіант розбудови громадянського суспільства в його індивідуалістичній інтерпретації, що ґрунтується на пріоритеті автономії індивіда від суспільства. Будь які способи з боку держави обмежити сферу їх діяльності розцінюються як свавілля та замах на конституційні основи.

Але гасло ліберально-демократичного громадянського суспільства з його автономною особистістю, що дбає лише про власні інтереси, не повністю відповідає концепції розбудови сучасного українського суспільства. Індивідуалізм західного зразка фактично не відповідає діючим регулятивним соціальним інститутам, способу поведінки, яка формувалася протягом тривалого історичного часу та котра, по суті, інтегрувала суспільство. У сучасних умовах індивідуалізм безпосередньо призводить до деградації соціальної матерії суспільства та до руйнування, навіть, тієї корпоративності людей, яка існувала в СРСР [46, с. 18].

Україна завжди була країною пограниччя у геополітичному сенсі, розташованою на перехресті двох світів і мала вплив різних культур –

східної і західної. Тому, розглядаючи особливості розвитку громадянського суспільства в Україні, потрібно врахувати вплив західних та східних культур та особливості власного історичного досвіду.

Це означає, що суспільство, яке перебуває у стані трансформації, має формувати власну модель громадянських відносин, громадянського суспільства в цілому, відповідно до власних традицій, цінностей, культурних стереотипів. Такий підхід дає можливість збудувати власне громадянське суспільство з урахуванням місцевих традиційних умов. Отже концепція побудови єдиної Європи передбачає не уніфікацію всіх народів, не одноманітність всіх культур, а консолідацію різних культур та народів, що живуть за єдиними демократичним стандартами життя.

Перспективи входження України у європейський простір зобов'язують визнавати права людини провідним ціннісним орієнтиром у розбудові українського громадянського суспільства. Вони виступають системоутворюючою складовою такого суспільства та правової держави і є нормативною формою вираження міри свободи індивіда [46, с.18]

О. Скрипнюк виділяє три основних підходи до категорії «громадянське суспільство», які склалися в Україні за останнє десятиліття.

Перший підхід визначений як наївно-утопічний. Згідно з ним громадянське суспільство – це своєрідна панацея від всіх проблем та струсів суспільно-політичного, правового та економічного життя країни, яка утверджується як автоматична паралель розвитку демократії.

Другий підхід до тлумачення громадянського суспільства можна назвати політико-прагматичним. Ідея громадянського суспільства використовується виключно як один із чинників політичної боротьби у вищих ешелонах державної влади. Звідси чисельні некритичні оцінки та прогнози щодо ступеня розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. Небезпека такого підходу пояснюється тим, що він повністю відкидає соціально-економічні показники, питання гармонійного поєднання громадянського суспільства і соціальної та правової держави, проблеми

правового забезпечення і підміняє їх питаннями державно-політичного регулювання. Яскравим прикладом такого ставлення до проблеми громадянського суспільства є один із закликів, поширених під час виборів: «Оберіть нас сьогодні — і ви отримаєте громадянське суспільство завтра» [48, с.131].

Третій підхід можна назвати науковим, чи науково-правовим. Для представників цієї течії, незважаючи на методологічні відмінності у тлумаченні сутності та механізмів дії громадянського суспільства, характерна саме науковість, незатьмарена політичними чи будь-якими іншими мотивами спрямованість на об'єктивне, коректне, чітке, адекватне розуміння феномена громадянського суспільства та складних процесів його взаємодії із соціальною, правовою державою.

Прибічники останнього підходу вважають, що процес становлення громадянського суспільства в Україні знаходиться в початковій стадії. В країні утворилися найважливіші атрибути громадянського суспільства – політичні партії, мережа громадських організацій та спілок, творчих об'єднань, національно-культурних товариств тощо. Водночас громадянське суспільство ще дуже слабе, щоб повноцінно виконувати свої функції, гарантувати реальну причетність громадян до формування та реалізації державної політики [47, с. 306].

Дослідники відзначають, як правило, три головні перешкоди на шляху формування повноцінного громадянського суспільства в Україні: по-перше, це незахищеність громадян від втручання держави і політичної влади в їх життя; по-друге, громадянська пасивність та відчуженість населення; по-третє, неуспішність в економічному реформуванні, а отже й відсутність економічних підстав для емансипації громадян від влади.

Отже, розглянемо основні кроки, зроблені Українською державою в напрямі забезпечення функціонування громадянського суспільства, а також ті політико-правові заходи, які ще належить здійснити для досягнення нею статусу правової держави. По суті, мається на увазі те, яким чином сучасна

державна влада може гарантувати дотримання та захист таких цінностей громадянського суспільства, як особиста безпека, свобода від будь-якого тиску, рівність усіх перед законом, право на приватну власність, приватне життя, інститут договірних відносин тощо.

Аналізуючи шляхи становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, не можна оминати увагою того, яким чином загальна орієнтація на розбудову та всіляке сприяння становленню інститутів громадянського суспільства в Україні відображена в складному й тривалому процесі розробки та прийняття Конституції України. При цьому слід наголосити, що таке, на перший погляд, суто історико-правове звернення до методологічних питань генези конституційної системи незалежної України, насправді має надзвичайно важливе теоретико-правове значення. Адже процес розробки та прийняття Конституції, по суті, виявився ще й процесом опрацювання, вироблення та обґрунтування тієї теоретичної моделі громадянського суспільства, яка була покладена в основу подальшого розвитку суверенної, демократичної Української держави.

Одним із перших актів, який треба згадати у зазначеному контексті, є Концепція нової Конституції України, схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року. У третьому розділі «Громадянське суспільство і держава» зазначалося, що «Конституція Республіки має закріпити основи формування, розвитку і захисту громадянського суспільства, визначити засади його взаємозв'язків з державою... вона, зокрема, повинна проголосити пріоритет громадянського суспільства над державою, яка забезпечує умови нормального його функціонування». Фактично цією Концепцією було окреслено як основні вимоги щодо майбутньої Конституції України, так і основоположні принципи співіснування правової влади та громадянського суспільства. Слід згадати такі вимоги до змістовної розробки конституційних положень:

- гарантування економічної свободи, багатоманітності, рівноправності й недоторканності форм власності та їх захист з боку

держави;

- правове забезпечення господарської самостійності промислових і сільськогосподарських підприємств, неприпустимості монополізації економіки, захисту діяльності власників від адміністративно-командних методів керівництва, свободи підприємництва і чесної конкуренції на основі ринкових відносин, захисту прав та інтересів споживачів;

- закріплення положень щодо реалізації принципів гуманізму і соціальної справедливості, виключення зрівнялівки та нейтралізації утриманських настроїв;

- проголошення свободи і добровільності праці, закріплення принципу вільного вибору трудової діяльності;

- створення умов для зайнятості працездатного населення і здійснення соціального захисту громадян шляхом проведення ефективної соціально-економічної політики, забезпечення охорони праці, достатнього рівня життя для різних верств населення на основі індексації заробітної плати, пенсій та інших соціальних виплат;

- покладання на державу обов'язку піклуватися про сім'ю, проводити таку молодіжну та демографічну політику, яка б сприяла стабільності шлюбів, забезпечувала охорону материнства і дитинства;

- закріплення принципів та гарантій екологічної безпеки і раціонального природокористування;

- закріплення основних положень про організацію науки, освіти, культури і духовного розвитку народу України, гарантування всім меншинам, що проживають на території України, права вільного національно-культурного розвитку;

- визначення ефективної системи охорони здоров'я, форм і принципів медичного обслуговування населення (насамперед це високоефективне, повне, своєчасне, рівноправне і доступне медичне обслуговування);

- закріплення засад створення і діяльності в Україні громадських

об'єднань (політичних партій, громадських організацій, рухів тощо) та заборона створення і діяльності партій, інших громадських об'єднань і рухів, що ставлять за мету насильственну зміну конституційного ладу порушення територіальної цілісності країни, а також підрив її безпеки, розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі, зазіхання на права людини, національних меншин та української нації;

- проголошення та забезпечення положення про можливість досягнення політичної влади лише через вільні демократичні вибори;

- забезпечення гласності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, свободи слова і друку, вільного функціонування ЗМІ.

Зазначені у Концепції 1991 року кроки щодо конституційно-правового забезпечення діяльності громадянського суспільства та правової держави дістали відображення в тому, як розвивався процес розробки й прийняття Конституції України. Так, у Проекті Конституції, винесеному на всенародне обговорення Верховною Радою України в редакції від 1 липня 1992 року весь третій розділ було присвячено проблемі взаємодії громадянського суспільства і держави [48, с. 437].

Важливою юридичною паралеллю в процесі розробки Проекту стало прийняття Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 року. Звичайно, не можна вважати, що ним було вирішено всі проблеми щодо відносин власності в Україні, а також їх правового регулювання. Проте не можна недооцінювати і тих нормативно-правових положень, необхідних для нормальної розбудови інститутів громадянського суспільства, що були ним зафіксовані.

Сферою визначення меж правового втручання держави у діяльність суспільства, чому приділено особливу увагу в процесі підготовки Проекту, стало законодавче закріплення основних засад та принципів здійснення підприємницької діяльності, яке передбачало, що держава гарантує свободу підприємництва, договорів і сумлінної та не надмірної конкуренції, створює економічні передумови для їхнього розвитку, використовуючи для цього

економічний механізм регулювання, формуючи валютно-фінансову, податкову, цінову, інвестиційну та кредитну політику. При цьому категорично заборонялося втручання державних органів у безпосередню господарську діяльність підприємств (за винятком введення воєнного або надзвичайного стану).

Органічним продовженням конституційного, політико-правового забезпечення шляхів розбудови в Україні громадянського суспільства стала розробка Комісією Верховної Ради України Проекту Конституції України в редакції від 27 травня 1993 року. Зокрема, у статтях 64 та 65 було зафіксовано такі важливі положення:

- громадянське суспільство ґрунтується на засадах свободи і рівноправності людей, самоорганізації і саморегулювання;
- держава покликана служити громадянському суспільству;
- правове регулювання в громадянському суспільстві здійснюється в межах, визначених Конституцією, і спрямоване на забезпечення інтересів людини.

У цьому Проекті був також розділ «Громадянське суспільство і держава», в якому визначалися основні конституційні норми щодо регулювання відносин власності, підприємництва, а також проблем екологічної безпеки, свободи інформації, забезпечення правового становища громадських об'єднань тощо. Чимало із щойно досліджених норм та положень дістали закріплення в остаточному варіанті Конституції України (хоча в ній і не має такого розділу, як «Громадянське суспільство та держава»), який, до речі, зарубіжними фахівцями було оцінено як «основу утвердження України як плюралістичної і демократичної держави».

Ознайомлення з процесом законодавчого закріплення вихідних політико-правових засад, які забезпечують створення сприятливих умов для всебічного розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні, а також регламентують основні механізми та принципи взаємодії громадянського суспільства із правовою державою, дає підстави для

висновку про постійну увагу до цих питань у ході розбудови в Україні демократичної держави. І це цілком логічно, оскільки вже сама орієнтація на створення демократичної системи управління, на реалізацію норм та принципів правової, соціально орієнтованої державної влади об'єктивно зумовлюють звернення до питань громадянського суспільства.

Зазначений підхід до вирішення проблем, які виникають у процесі взаємодії громадянського суспільства і держави, а також визначення основних шляхів розвитку його інститутів в Україні передбачає вдосконалення законотворчого процесу. Тобто всі дії, що сприяють розбудові в Україні демократичної, правової держави, автоматично розглядаються як такі, що мають безпосередній вплив на становлення громадянського суспільства. Такий підхід можна умовно визначити як «загальнодержавний».

Дещо інший підхід до класифікації дій, які сприяють розбудові громадянського суспільства в Україні, обґрунтовується тими авторами, що виділяють окремі базові галузі суспільного та державного життя, реформування яких повинно сприяти активному формуванню та структуризації громадянського суспільства. Це, зокрема, економіка, політика, соціальні відносини, культура, право тощо. Що ж до невідкладних дій, то серед них відзначаються такі: в галузі правосуддя – забезпечення незалежності судів, введення суду присяжних, зміцнення ролі прокуратури як наглядової інстанції; в культурній політиці – делегування частини повноважень щодо вирішення проблем культурного розвитку неурядовим організаціям, забезпечення кожній культурі рівних прав на вільне існування і розвиток; у галузі соціального забезпечення – радикальне реформування системи пенсійного законодавства, утворення незалежних від держави благодійних фондів, рішуча відмова від популістських програм соціального захисту, створення незалежного центру соціальної політики.

Класифікація невідкладних дій щодо формування громадянського суспільства в Україні може бути така.

У політичній сфері: закріплення багатопартійності; створення державою на основі закону рівних умов для діяльності політичних партій, інших громадських об'єднань; заборона будь-якій політичній партії чи організації привласнювати право здійснювати державну владу; проведення виборів на багатопартійній основі.

В економіці: приватизація державних і комунальних підприємств на основі приватної власності; невтручання держави та її структур у безпосередню господарську діяльність підприємств незалежно від форм власності; свобода підприємництва і договорів.

В галузі ідеології: будь-яка ідеологія не може зводитися до рангу державної і закріплюватися у загальному порядку; відокремлення церкви від держави; роздержавлення та деідеологізація освіти, науки і культури, всієї духовної сфери суспільства на основі конституційно гарантованого права на свободу думки, совісті та релігії.

У галузі управління: децентралізація державної влади; зміцнення органів місцевого самоврядування; усунення зайвої державної опіки над територіями.

Слід зазначити, що громадянське суспільство є органічною єдністю різних елементів, де розвиток однієї складової тісно пов'язаний з розвитком та вдосконаленням інших. В ньому не існує пріоритетних галузей розвитку, оскільки не можна визначити, що важливіше – вільна преса, дійові механізми соціального партнерства чи демократична система управління. Тому, зважаючи на всю продуктивність окресленого підходу, ми маємо постійно тримати в полі наукової, теоретико-методологічної діяльності, а також конкретної нормотворчої практики вихідне положення про цілісність поняття громадянського суспільства та засадничу єдність усіх його складових.

Наша держава зробила остаточний вибір на користь побудови демократичного, політично стабільного та економічно розвинутого суспільства, в якому людина відчуває себе захищеною, має можливості для самореалізації, досягнення бажаного рівня добробуту. Саме тому головним

результатом демократичних перетворень в Україні має стати формування громадянського суспільства, яке на основі правових норм встановлює оптимальне співвідношення інтересів окремих особистостей, соціальних груп і суспільства в цілому. Серед основних шляхів його розбудови слід здійснити наступні заходи:

1) Оскільки соціальною базою громадянського суспільства в Україні повинен стати середній клас, інтереси якого тісно пов'язані з національними інтересами держави, то необхідно всіляко сприяти розвитку соціальної бази громадянського суспільства. Розбудова громадянського суспільства повинна здійснюватися шляхом підвищення активності населення у реалізації власних громадянських прав, розвитку незалежних громадських організацій і місцевого самоврядування. Така практика має всебічно підтримуватися на державному рівні, адже саме громадські організації та місцеве самоврядування сприяють залученню широких верств населення до розв'язання життєво важливих проблем, усуненню відчуження між громадянами та владою, вихованню почуття індивідуальної зацікавленості та громадянської відповідальності як характерних ознак становлення громадянського суспільства.

2) Формування політичних технологій відкритого суспільства, розвиток демократичних перетворень, консолідація нації на засадах демократичних цінностей. У ході реалізації цих завдань необхідно подолати уявлення про те, що правова та демократична ідеї мають бути підпорядковані вищим суспільним цінностям та ідеалам, оскільки панування в суспільстві унітарної системи ідей на практиці загрожує поверненням до тоталітарного управління, несумісного з демократичними принципами. При цьому слід мати на увазі й змістовну трансформацію самих політичних технологій. Адже сьогодні в українському суспільстві майже всі вони зводяться до демократичної виборчої процедури формування легітимної влади. Водночас відкрите суспільство передбачає і технології звітності влади перед населенням, тобто контролю за діяльністю влади з боку громадян, прозорість механізмів прийняття

політичних рішень, партійний плюралізм, діяльність незалежної преси, утвердження юридичних норм, заміну посадових осіб у разі їх незадовільної роботи тощо.

3) Сприяння розвитку солідарності громадян у їх повазі до права і закону.

Визначаючи основні засади розбудови в Україні громадянського суспільства, можна виділити такі аспекти. В економічній сфері це розвиток малого та середнього бізнесу. Останній можливий лише за умови створення такого поля соціальної взаємодії, в якому всі суб'єкти підприємницької діяльності виступають рівноправними і не мають змістовних привілеїв, пов'язаних зі здійсненням економічної діяльності.

Аналіз політичної системи українського суспільства доводить, що здійснювані протягом останніх років реформи об'єктивно призвели до підвищення ролі політичних партій, громадських організацій та рухів, ЗМІ. Політичний плюралізм став реальною складовою повсякденного життя нашого суспільства. Хоча, безперечно, існують певні проблеми. Зокрема, як зазначає складність сучасної політичної ситуації в Україні пояснюється тим, що більшість політичних партій відокремилися від широких верств населення, не шукають серед них стабільної соціальної підтримки, а центр своєї діяльності перенесли у парламент чи інші державні та громадські структури. Враховуючи те, що процес становлення дійової системи політичного плюралізму та репрезентації інтересів всіх інтересів усіх соціальних груп українського суспільства ще остаточно не завершено, можна стверджувати, що без нього ми ніколи не отримаємо повноцінного громадянського суспільства, як і демократичної основи для його взаємодії із правовою державою. Широкий спектр політичного життя, структуроване та зорганізоване політичне поле є надійною запорукою залучення громадян до участі в політичному житті та суспільному управлінні.

Наступним важливим чинником становлення інститутів громадянського суспільства в сучасній Україні є розвиток системи

цивільного законодавства, яке засноване на визнанні рівності учасників цивільно-правових відносин, недоторканності власності, свободи договору, неприпустимості будь-якого втручання у приватні справи, необхідності безперешкодної реалізації цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав та їх судового захисту. Це законодавство повинно чітко визначити правовий стан учасників цивільного процесу, джерела виникнення та порядок здійснення права власності та інших майнових прав, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, якнайповніше врегулювати договірні та інші зобов'язання, майнові та пов'язані з ними особисті немайнові відносини, що засновані на рівності, автономії волі та самостійності їх учасників.

І, нарешті, зовнішньополітичний аспект проблеми становлення громадянського суспільства в Україні. Досі ми розглядали переважно внутрішньодержавну лінію розбудови громадянського суспільства в Україні. Однак не можна обходити увагою і загальноєвропейський аспект інтеграції України у відкрите громадянське суспільство, який цілковито виключає будь-які ізоляціоністські підходи. Так, створення транснаціонального інформаційного простору вже давно перестало бути недосяжною метою. Сьогодні це реальність, з якою не можна не рахуватися. Тому, говорячи про розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні, маємо на увазі й поступову інтеграцію України в загальноєвропейську та загальносвітову демократичну спільноту. Майбутнє України пов'язане з західною цивілізацією, попри нерозуміння цього, попри небажання цього значною частиною населення. Об'єктивна наявність історичного імперативу стає очевидною вже в самому акті прийняття Верховною Радою Конституції типу і стандартів, адекватних західній цивілізації.

Обрання такого напрямку стратегічного розвитку Української держави та суспільства не означає загрози нашій національній самобутності. Об'єктивні закони розвитку суспільства і держави, вплив історичної, культурної, правової традиції ніколи не дозволять нам відтворити точну

копію французької чи, скажімо, американської моделі громадянського суспільства.

2.3. Роль громадських організацій в формуванні громадянського суспільства в Україні

Вже зазначалося, що громадські організації є основним інституційним елементом громадянського суспільства, розвиток якого є надійним критерієм оцінки стану громадянського суспільства. Зазвичай дослідники підкреслюють, що громадські асоціації є і засобом прояву громадянської активності та інструментом боротьби за права і свободи проти неконституційних проявів влади [49, с. 65]. Громадські організації забезпечують формування громадянської позиції та свідомості, сприяють формуванню практичних навичок участі у соціальних процесах держави. Тому їх розглядають свого роду істотним чинником демократії. Автономність їх від держави є важливою організаційною передумовою, яка дає громадянським організаціям можливість впливати на державу. В демократичних режимах цей вплив реалізується в межах поваги до основних конституційних прав з боку держави, в недемократичних режимах відносини між авторитарною владою і громадськими організаціями можуть приймати характер формально протизаконних, може приймати форму громадянського спротиву владі, що не раз можна спостерігати, наприклад, в колишніх соціалістичних країнах.

Розвиток громадських асоціацій є показником того, що в нашій країні відбувається посткомуністична, пострадянська трансформація, яка зорієнтована демократичними політико-правовими цінностями та має на меті інтеграцію в Європейський державний союз. Досягнення цієї амбітної мети відбувається через формування в країні громадянського суспільства, для якого є характерними демократичні відносини громадських асоціацій із

владою через різні канали комунікації, прозорість державної політики, підконтрольність політичної сфери громадськості, можливість впливу на політичні інституції з боку громадськості.

Для оцінки розвитку громадянського суспільства зазвичай звертаються до кількісних показників розвитку громадських асоціацій. Аналіз цих показників в цілому засвідчує стабільний приріст кількості асоціацій громадян на всьому протязі становлення України як незалежної держави демократичного напрямку. За даними Державної служби статистики України кількість громадських об'єднань в Україні з кожним роком збільшується. За базою даних Центру інновацій та розвитку в 1991 році в країні було зареєстровано 319 громадських організацій, в 1992 році – 1356, в 1993 – 3257, у 1996 році – понад 12 тисяч, а в 2000 році – близько 27 тисяч [50, с. 394]. За даними Єдиного державного реєстру підприємців та організацій України в 2008 р. нараховувалось 54862 громадські організації, в 2009 р. – 59 321, 2010 р. - 63 899 [51]. 2010 рік можна охарактеризувати стабілізацією та подальшим розвитком інституціонального громадянського суспільства. Продовжує зростати кількість офіційно зареєстрованих об'єднань громадян, хоча динаміка такого зростання дещо уповільнилася. Згідно з даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України [51], станом на початок 2010 р. було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 63899 громадських організацій, з них профспілок з їх місцевими об'єднаннями 24649, благодійних організацій 12267, об'єднань співвласників багатоквартирних будинків 10329, органів самоорганізації населення 1152. За даними Державної служби статистики України на 2018 рік в країні налічувалось 26630 громадських організацій.

Більш цікаві оцінки зарубіжних експертів, які для визначення рейтингу розвитку громадянського суспільства беруть до уваги не тільки кількісне зростання неурядових організацій, а й їхню організаційну

спроможність та фінансову стабільність, правове та політичне оточення, в якому вони функціонують, розвиток незалежних професійних спілок, рівень активності груп захисту інтересів. За результатами дослідження стосовно демократичного розвитку суспільства оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща», у 2006–2011 рр. значно поліпшилася – від 4,75 балів у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 балів [52].

Показово також, що рейтинг розвитку громадянського суспільства Nations in Transit в Україні (2,75 бала) кращий, або значно кращий, ніж в інших пострадянських країнах (окрім країн Балтії). Аналогічний показник за 2011 р. складає: в Азербайджані – 5,75 бала, у Білорусі – 6 балів, у Вірменії – 3,75 бала, у Грузії – 3,75 бала, у Казахстані – 5,75 бала, у Киргизстані – 4,75 бала, у Молдові – 3,25 бала, у Російській Федерації – 5,5 бала, у Таджикистані – 6 балів, у Туркменістані – 7 балів, в Узбекистані – 7 балів. Водночас в Естонії, Литві, Латвії, Словаччині, Чехії він складає 1,75 бала, у Польщі – 1,5 бала, в Угорщині – 2 бали [52].

Ще одне дослідження Індексу сталості неурядових організацій Агентства США з міжнародного розвитку (USAID NGO sustainability Index) стан розвитку громадянського суспільства в Україні оцінено у 3,5 бали (за шкалою від 1 до 7, де поріг консолідації складає 3 бали). При цьому найслабшими складниками сталості неурядових організацій є фінансова життєздатність (4,2 бала) та їх сприйняття громадськістю (3,8 бала), а найсильнішими – адвокація (2,8 бала) та надання послуг (3,3 бала). За оцінкою зарубіжних експертів, громадянське суспільство України характеризується як перехідне та неконсолідоване [53], тобто таке, що не досягло рівня країн розвинутої демократії та зберігає ризик повернення до менш розвинутого стану [54, с. 25].

Важливим моментом є те, що при зростанні кількості громадських організацій Україна поступається європейським країнам за показниками на 10 тис. населення: наприклад, 2009 року в Україні на 10 тис. населення

існувало 11 зареєстрованих громадських організацій, в Угорщині – 46, в Хорватії – 85, а в Естонії – 2016 [55, с. 7]. Є й інші недоліки. На думку експертів, багато зареєстрованих громадських організацій існують тільки за документами або здійснюють діяльність час від часу. Які причини такої формальності? Тут і надмірний контроль з боку держави, який вже зазначався нами з приводу вимоги обов'язкової реєстрації як умовою офіційного визнання громадської організації, а також відсутність бажання з боку інституцій влади взаємодіяти з громадськими організаціями на партнерських засадах, та й недосконалість нормативно-правового регулювання. У зв'язку з цим В.Литвин слушно зазначив, що держава повинна не «творити» громадянське суспільство, а сприяти його самостановленню, шляхом забезпечення чіткої та ефективної демократичної нормативно-правової бази для розвитку та функціонування його інститутів (громадських об'єднань, асоціацій, ЗМІ, і т.д.) [57, с. 3].

Багато дослідників зауважують на кризі взаємної довіри влади й громадських організацій. У зв'язку з цим дуже часто громадські організації ставилися до влади як опозиція. І причиною такого ставлення громадських асоціацій до державних органів влади бачуть в замкненості державного апарату та непрозорості вироблення державної політики, що характерні для недемократичних режимів, які були в нашому минулому. Свою роль тут відіграла й організація державної влади, що відбулася в нашій державі з набуттям незалежності – була побудована форма правління з сильною владою органів виконавчої влади та дуже широкими повноваженнями Президента на відміну від більш демократичної парламентської моделі. За такої форми правління ставлення до неурядових організацій тут є вибіркоким, залежно від поточних пріоритетів владних еліт: відношення може бути або поблажливо-заступницьким, або нейтрально-байдужим, або підозріло-негативним [57, с. 22–23].

Це відбивається на рівні довіри до громадських організацій, який в нашій країні довго залишався низьким. Відповідно до соціологічних

досліджень, з початку століття він не перевищував 15–20%. Найменшу різницю ми можемо спостерігати в 2003 році, коли вона становила 9% [49, с. 66]. У 2010 р. громадським асоціаціям й об'єднанням довіряла майже така сама кількість громадян, як у 2004 р. (15,6% та 15,2% відповідно).

Проте після «революції гідності» ситуація покращилась. За даними соціологічного опитування Центра Розумкова у березні 2019 року, рівень довіри до волонтерських організацій є дуже високим – 68 % опитаних, проте громадські організації в цілому відносяться до інституцій, до яких показник довіри (46 % опитуваних) недалекокий від показника недовіри (39 % опитуваних) [58].

Аналізуючи сучасний стан розвитку громадських організацій, можна сказати, що процес його становлення відбувається вкрай повільно. До основних проблем розвитку неурядових організацій в Україні відносяться такі: недостатність людських ресурсів, і брак висококваліфікованих спеціалістів, які можуть долучатися до співпраці з громадськими організаціями; недостатня розвиненість горизонтальних зв'язків між громадськими організаціями; традиційне сприйняття громадських організацій (суспільна свідомість ще не трансформувалася і громадські організації часом сприймаються як корумповані, створені для досягнення певних цілей, зокрема перед виборами) [59, с. 90]; низький вплив громадянських організацій на підготовку і прийняття рішень уряду та місцевих органів влади; відсутність стабільного фінансування через, що багато організацій припиняють свою діяльність або шукають підтримки з бізнесовими і державними структурами тим самим втрачають свою незалежність. Стосовно останньої, експертне дослідження, проведене Творчим центром ТЦК у межах проекту «Об'єднуємося заради реформ (UNITER)» (2010 р.), показало, що недостатність фінансування є найбільш актуальною внутрішньою проблемою українських неурядових організацій.

На думку президента Центру ринкових реформ Олександра Пасхавера, перешкодою для створення громадянських інституцій є «закони,

що забезпечують самофінансування структур громадянського суспільства, тобто всіляких неурядових організацій. Поки таких законів немає, всі наші громадянські організації – утриманки. І в цій якості вони просто не в змозі бути дійсно впливовими» [52].

Втім слід вказати і позитивні тенденції в становленні громадянського суспільства в Україні. Це збільшення кількості громадських організацій; зростання їх організаційної спроможності, вони виступають інструментом реалізації різноманітних інтересів людини у суспільстві, що дає можливість власної самореалізації [60, с. 184]; здійснюючи просвітницьку діяльність, громадські організації спрямовуються на доведення до громадян державної політики з проблем реформування економічного ладу в Україні, розвитку науки, освіти, культури [61, с. 164].

Позитивна роль громадських організацій та політичних партій в суспільно-політичному житті сучасної України полягає в тому, що вони:

1. через свою діяльність об'єднують та репрезентують розрізненні індивідуальні та групові інтереси, вимоги, очікування, на підставі яких формують спільну мету та волю;
2. є організаційними центрами виборювання суспільством основних прав і свобод в умовах автократичних режимів;
3. орієнтують органи влади на розв'язання суспільно значимих соціальних проблем;
4. формують суспільну самосвідомість та думку з актуальних аспектів громадського життя;
5. опосередковують відносини між громадянами та владою.

Що стосується інструментів, за допомогою яких недержавні організації відіграють свою роль, то їх перелік і характер залежить від того, наскільки конституційними є дії влади. В політичних режимах, які в цілому відповідають вимогам конституційності, громадські організації у стосунках із владою можуть використовувати законодавчі та виконавчі органи влади, суди, державних службовців, засоби масової інформації, міжнародні

інститути, а також суспільні палати, комісії із регулювання соціально-трудових відносин; публічні слухання, громадські форуми; консультативні ради при органах влади; суспільну експертизу, громадський контроль, лобіювання, організацію суспільних дій як мирного характеру - форуми, семінари тощо, так і радикальні - пікети, протестні акції, демонстрації тощо.

Дуже непростим і болячим є питання права суспільства на повстання, на супротив владі, який відкриває шлях до виправдання формально незаконних дій. Це питання розглядається і в контексті проблеми легітимності влади, до розробки якої зверталися крупні теоретики права, зокрема Л. Фулер та Р. Дворкін. Теоретичні підстави для обґрунтування радикальних засобів громадянського суспільства проти тиранії влади знаходяться в концепції природних прав та розвиваються в прикладному аспекті в теорії соціального договору (договірна теорія). Із ідеї того, що саме народ є первинним носієм будь-яких політичних прав і є творцем державно-політичного укладу суспільства (принцип національного або народного суверенітету), витікають ідеї делегованих народом державі прав на правління, підконтрольності державної влади народові, відносини між владою та державою повинні базуватися на повазі до природних основних прав, які мають конституційне закріплення.

Як розв'язують це складне питання сучасні теоретики? Відповідь на питання залежить від типу праворозуміння, яким керуються методологічно. Роулз і Дворкін виправдовують можливу незаконність протестних акцій на підставі природничого праворозуміння. З одного боку, вони визнають можливу незаконність протестних дій, разом з тим виправдають її тим, що незаконні дії припустимі лише при тому, що влада перетинає умовну межу терпимості – коли вона систематично або грубо порушує невідчужувані та невід'ємні права людини [62]. На їх думку, право на повстання є крайнім та останнім засобом в боротьбі за права та зміни недемократичної влади примусовим шляхом [63].

Саме таку ситуацію ми споглядали в 2013-2014 роках в період протестних акцій в Україні, які отримали назву революції гідності. На думку багатьох аналітиків, до революції привели систематичні порушення владою принципів та норм Конституції, ігнорування пріоритетної суспільної думки щодо стратегічного напрямку державного розвитку та грубе порушення права на мирні зібрання. Дуже схожу ситуацію спостерігаємо і зараз в Білорусі, де влада фактично тероризує поки що мирних громадян, які висловлюють незгоду із фальсифікаціями виборів президента країни.

Протилежна відповідь на поставлене питання отримується тими теоретиками, які сповідують юридичний позитивізм, і для яких принцип законності не припускає жодних виключень. Вони вважають, що порядок, який нехай навіть здається правовим, все ж таки залишається хоча і своєрідним але більш менш контрольованим порядком тобто протилежністю хаосу, безладу. Не будемо вдаватися в аналіз цих контрверсійних позицій. Зазначимо тільки, що ми підтримуємо першу точку зору, яка ґрунтується на верховенстві невідчужуваних прав.

Таким чином, можна зробити висновки, що за роки незалежності в Україні швидко зростає кількість громадських організацій, розширюються сфери та напрями їх діяльності, поступово збільшується рівень довіри до них. Проте охопленість населення асоціаціями залишається невеликою, спостерігається розбіжність між кількісними та якісними показниками ефективності діяльності громадянських організацій, що відбивається на ефективності їх діяльності.

Роль громадських асоціацій в формуванні українського громадянського суспільства поступово зростає по мірі успішності та узвичаєності демократичних засад на підставі реальної гарантованості прав і свобод.

Висновки до розділу 2

Поняття громадянського суспільства багатозначне та складне за змістом. В історичному розвитку поняття громадянського суспільства визначалось різними теоретичними поглядами, в яких змістовні акценти зміщувались, втім залишалася єдина ідея свобод та права на самоорганізацію як протиставлення державі та економіці ринкового типу. В такому контексті свободи або основні суб'єктивні права стають синонімічними поняттями. На цій ідейній засаді поняття та концепція громадянського суспільства вводяться в більш широкий контекст політичних та правових ідеалів – стають частиною більш загального вчення про демократію, соціальну та правову державу, та основні права і свободи, бо громадянське суспільство стає тим соціальним простором, в якому вони й можуть існувати, тобто стає передумовою їх існування, забезпечення та захисту.

На нашу думку, що коріння громадянського суспільства може бути знайдене не тільки в бажанні самозбереження, як вважає Штраус Лео, але й в ідеях самовизначення та самоврядування.

Перелік ознак громадянського суспільства та їх аналіз дає підстави вважати, що громадянське суспільство скоріше є теоретичним ідеалом, а не практичною дійсністю; рухом до ідеалу, а не певним станом, тому що вказані ознаки не знайшли повного втілення в жодній відомій країні світу, хоча деякі ознаки (нехай частково) в окремих країнах реалізовані.

В старих теоріях громадянського суспільства проводиться ідея його протиставлення державі та капіталістичної економіки. Але чим більш виразними є ліберально-демократичні характеристики форми суспільної організації, тим менше підстав для протиставлення громадянського суспільства державі, політиці та економіці. В такому контексті держава та економіка стають такими сферами-посередниками, через які громадянське суспільство здатне впливати і на політико-адміністративні, і на економічні

процеси. І навпаки, протиставлення між ними стає виразним в умовах згорання демократичних інститутів, нехтування правами та свободами.

Таким чином, смислове значення поняття громадянського суспільства рухоме – воно залежить від політичного та правового контексту: в умовах демократії актуалізується ідея партнерства суспільства, держави, економічного сектору; в умовах антидемократичних режимів актуалізується ідея виборювання суспільством у недемократичній, авторитарній державі права на самоорганізацію, а в широкому сенсі – свободи.

Розглядаючи шляхи розбудови громадянського суспільства в Україні, ми приходимо до висновку, що універсальної моделі громадянського суспільства нема. Нам потрібно формувати власну модель громадянських відносин, громадянського суспільства, відповідно до власних традицій, цінностей, культурних стереотипів, місцевих традиційних умов.

До основних заходів формування громадянського суспільства в Україні можна віднести наступні:

1) всіляко сприяти розвитку середнього класу як соціальної бази громадянського суспільства через розвиток малого і середнього бізнесу.

2) формування політичних технологій відкритого суспільства, розвиток демократичних перетворень, консолідація нації на засадах демократичних цінностей.

3) сприяння розвитку солідарності громадян у їх повазі до права і закону (укріплення правової культури та правосвідомості суспільства).

4) розвиток системи цивільного законодавства, яке засноване на визнанні рівності учасників цивільно-правових відносин, недоторканності власності, свободи договору, неприпустимості будь-якого втручання у приватні справи, необхідності безперешкодної реалізації цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав та їх судового захисту.

5) інтеграція України в загальноєвропейську та загальносвітову демократичну спільноту.

В аспекті ролі громадських організацій в формуванні громадянського суспільства можна зазначити, що за роки незалежності в Україні швидко зростає кількість громадських організацій, розширюються сфери та напрями їх діяльності, поступово збільшується рівень довіри до них. Проте охопленість населення асоціаціями залишається невеликою, спостерігається розбіжність між кількісними та якісними показниками ефективності діяльності громадянських організацій, що відбивається на ефективності їх діяльності.

Роль громадських асоціацій в формуванні українського громадянського суспільства поступово зростає по мірі успішності та узвичаєності демократичних засад на підставі реальної гарантованості прав і свобод.

Позитивна роль громадських організацій та політичних партій в суспільно-політичному житті сучасної України полягає в тому, що вони:

- через свою діяльність об'єднують та репрезентують розрізненні індивідуальні та групові інтереси, вимоги, очікування, на підставі яких формують спільну мету та волю;
- є організаційними центрами виборювання суспільством основних прав і свобод в умовах авторитарних режимів та олігархічної економіки;
- є рушійною силою революційних перетворень в періоди кризових станів та стагнації, або різкої зміни стратегічного курсу розвитку країни.
- орієнтують органи влади на розв'язання суспільно значимих соціальних проблем;
- формують суспільну самосвідомість та думку з актуальних аспектів громадського життя;
- опосередковують відносини між громадянами та владою.

Що стосується інструментів, за допомогою яких недержавні організації відіграють свою роль, то їх перелік і характер залежить від того, наскільки

конституційними є дії влади. В політичних режимах, які в цілому відповідають вимогам конституційності, громадські організації у стосунках із владою можуть використовувати законодавчі та виконавчі органи влади, суди, державних службовців, засоби масової інформації, міжнародні інститути, а також суспільні палати, комісії із регулювання соціально-трудових відносин; публічні слухання, громадські форуми; консультативні ради при органах влади; суспільну експертизу, громадський контроль, лобіювання, організацію суспільних дій як мирного характеру - форуми, семінари тощо, так і радикальні - пікети, протестні акції, демонстрації тощо.

ВИСНОВКИ

Питання про громадські об'єднання є дуже цікавим і не простим в історії правової думки. Термін-поняття громадського об'єднання (або об'єднання громадян – за термінологією попереднього законодавства) є узагальненим для багатьох форм громадянської активності.

На нашу думку, визначення громадського об'єднання, яке закріплено в Законі України «Про громадські об'єднання», треба доповнити наступними ознаками.

По-перше, така ознака громадського об'єднання, як неприбутковість, закріплена в законодавстві невдало – вона стосується тільки громадських об'єднань зі статусом юридичної особи, хоча насправді є загальною ознакою будь-яких громадських об'єднань. Тому некомерційний характер, вважаємо, слід закріпити безпосередньо у визначенні поняття громадського об'єднання як його загальну ознаку.

По-друге, у визначенні можна було прямо вказати, що громадське об'єднання за суттю є угодою між її членами. Це точно передає договірну природу таких об'єднань на відміну від вказівки на добровільність, що тільки припускає цю ідею. По-третє, у визначенні громадського об'єднання доцільно вказати обов'язкову ознаку легалізації (така ознака знаходиться тільки у визначенні політичної партії – ст.2 Закону «Про політичні партії в Україні»), наприклад в словах «zareєстровані згідно з Законом». По-четверте, у визначенні треба вказати постійний характер громадського об'єднання.

Також вважаємо, що перелік обмежень на створення і діяльність громадських об'єднань (ст. 4 Закону) доцільно доповнити відповідним положенням, що є підставою заборони організації та діяльності тих громадських об'єднань, метою яких є організація спротиву діючим законам або їх невиконання.

Також, вважаємо, за доцільне доповнити перелік обмежень організації та діяльності громадських об'єднань, якщо вони переслідують аморальні цілі.

Вчення про громадські організації теоретично ґрунтується на вельми строкатій методології. Це дозволяє отримати комплексне багатоаспектне уявлення про такі суспільні утворення. В певному сенсі методологічні підходи, що застосовуються конкурують між собою, але, ми вважаємо, в більшій мірі є взаємодоповнюючими.

Термін свобода асоціації (об'єднання) широко використовується в країнах романо-германської сім'ї права, англо-саксонське право дотримується звичного терміну «корпорація»; асоціації (об'єднання) у Франції і країнах, що засвоїли французьку правову традицію, створюються тільки для реалізації ідеальних (неприбуткових) цілей; асоціації в ФРН, Швейцарії, Австрії створюються як для ідеальних, так і господарських цілей.

Таким чином, фактично, є різні конституційно-правові підходи до розуміння «свободи асоціацій»: в одній групі країн (Франція та інші країни) свобода об'єднань визнається тільки щодо тих асоціацій, які створені з іншою метою, ніж розподіл прибутку (ідеальна мета); в іншій групі - німецька концепція (ФРН, Швейцарія, Австрія) свобода об'єднань не обмежується об'єднаннями з ідеальними цілями, а охоплює і об'єднання, які мають господарські цілі; країни англо-саксонської системи права замість поняття «асоціація», «об'єднання» вживають термін непідприємницькі корпорації; принцип свободи асоціацій знайшов підтвердження в практиці Європейського суду з прав людини.

Зі сказаного також випливає, що українська правова система в цілому сприйняла французький підхід до принципу свободи громадських об'єднань, проте виявилась не готовою до визнання фактично створених та діючих, але не легалізованих у встановленому порядку об'єднань громадян.

На нашу думку, сьогодні українська влада не готова до визнання фактичних асоціацій. Але в перспективі наближення до правових стандартів найбільш демократичних країн, нам доцільно розширити розуміння свободи асоціацій та відмовитись від принципу обов'язкової легалізації щодо

громадських об'єднань, за яким приховується потенційна недовіра до них та ідея контролю.

З метою вирішення протилежності між методологічними посилками об'єктивного і суб'єктивного права, яка виникає в контексті громадянського суспільства і правової держави, необхідно на основі оновленого вчення про права шукати більш гнучкі політичні форми, які здатні засвоїти, примирити і взаємопідсилювати протилежні начала: як ідеї автономії особистості і моральних прав, так і колективістські уявлення про соціальне коріння людської природи.

Поняття громадянського суспільства багатозначне та складне за змістом. В історичному розвитку поняття громадянського суспільства визначалось різними теоретичними поглядами, в яких змістовні акценти зміщувались, втім залишалася єдина ідея свобод та права на самоорганізацію як протиставлення державі та економіці ринкового типу. В такому контексті свободи або основні суб'єктивні права стають синонімічними поняттями. На цій ідейній засаді поняття та концепція громадянського суспільства вводяться в більш широкий контекст політичних та правових ідеалів – стають частиною більш загального вчення про демократію, соціальну та правову державу, та основні права і свободи, бо громадянське суспільство стає тим соціальним простором, в якому вони й можуть існувати, тобто стає передумовою їх існування, забезпечення та захисту.

На нашу думку, коріння громадянського суспільства може бути знайдене не тільки в бажанні самозбереження, як вважає Лео Штраус, але й в ідеях самовизначення та самоврядування.

Перелік ознак громадянського суспільства та їх аналіз дає підстави вважати, що громадянське суспільство скоріше є теоретичним ідеалом, а не практичною дійсністю; рухом до ідеалу, а не певним станом, тому що вказані ознаки не знайшли повного втілення в жодній відомій країні світу, хоча деякі ознаки (нехай частково) в окремих країнах реалізовані.

В старих теоріях громадянського суспільства проводиться ідея його протиставлення державі та капіталістичної економіки. Але чим більш виразними є ліберально-демократичні характеристики форми суспільної організації, тим менше підстав для протиставлення громадянського суспільства державі, політиці та економіці. В такому контексті держава та економіка стають такими сферами-посередниками, через які громадянське суспільство здатне впливати і на політико-адміністративні, і на економічні процеси. І навпаки, протиставлення між ними стає виразним в умовах згорання демократичних інститутів, нехтування правами та свободами. Таким чином, смислове значення поняття громадянського суспільства рухоме – воно залежить від політичного та правового контексту: в умовах демократії актуалізується ідея партнерства суспільства, держави, економічного сектору; в умовах антидемократичних режимів актуалізується ідея виборювання суспільством у недемократичній, авторитарній державі права на самоорганізацію, а в широкому сенсі – свободи.

Розглядаючи шляхи розбудови громадянського суспільства в Україні, ми приходимо до висновку, що універсальної моделі громадянського суспільства нема. Нам потрібно формувати власну модель громадянських відносин, громадянського суспільства, відповідно до власних традицій, цінностей, культурних стереотипів, місцевих традиційних умов.

До основних заходів формування громадянського суспільства в Україні можна віднести наступні:

1) всіляко сприяти розвитку середнього класу як соціальної бази громадянського суспільства через розвиток малого і середнього бізнесу.

2) формування політичних технологій відкритого суспільства, розвиток демократичних перетворень, консолідація нації на засадах демократичних цінностей.

3) сприяння розвитку солідарності громадян у їх повазі до права і закону (укріплення правової культури та правосвідомості суспільства).

4) розвиток системи цивільного законодавства, яке засноване на визнанні рівності учасників цивільно-правових відносин, недоторканності власності, свободи договору, неприпустимості будь-якого втручання у приватні справи, необхідності безперешкодної реалізації цивільних прав, забезпечення відновлення порушених прав та їх судового захисту.

5) інтеграція України в загальноєвропейську та загальносвітову демократичну спільноту.

В аспекті ролі громадських організацій в формуванні громадянського суспільства можна зазначити, що за роки незалежності в Україні швидко зростає кількість громадських організацій, розширюються сфери та напрями їх діяльності, поступово збільшується рівень довіри до них. Проте охопленість населення асоціаціями залишається невеликою, спостерігається розбіжність між кількісними та якісними показниками ефективності діяльності громадянських організацій, що відбивається на ефективності їх діяльності.

Роль громадських асоціацій в формуванні українського громадянського суспільства поступово зростає по мірі успішності та узвичаєності демократичних засад на підставі реальної гарантованості прав і свобод.

Позитивна роль громадських організацій та політичних партій в суспільно-політичному житті сучасної України полягає в тому, що вони:

- через свою діяльність об'єднують та репрезентують розрізненні індивідуальні та групові інтереси, вимоги, очікування, на підставі яких формують спільну мету та волю;
- є організаційними центрами виборювання суспільством основних прав і свобод в умовах авторитарних режимів та олігархічної економіки;
- є рушійною силою революційних перетворень в періоди кризових станів та стагнації, або різкої зміни стратегічного курсу розвитку країни.

- орієнтують органи влади на розв'язання суспільно значимих соціальних проблем;
- формують суспільну самосвідомість та думку з актуальних аспектів громадського життя;
- опосередковують відносини між громадянами та владою.

Що стосується інструментів, за допомогою яких недержавні організації відіграють свою роль, то їх перелік і характер залежить від того, наскільки конституційними є дії влади. В політичних режимах, які в цілому відповідають вимогам конституційності, громадські організації у стосунках із владою можуть використовувати законодавчі та виконавчі органи влади, суди, державних службовців, засоби масової інформації, міжнародні інститути, а також суспільні палати, комісії із регулювання соціально-трудових відносин; публічні слухання, громадські форуми; консультативні ради при органах влади; суспільну експертизу, громадський контроль, лобіювання, організацію суспільних дій як мирного характеру - форуми, семінари тощо, так і радикальні - пікети, протестні акції, демонстрації тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012. № 4572-VI. Дата оновлення: 28.04.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>
2. Дюги Леон. Конституционное право. Общая теория государства. М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. 957 с.
3. Ориу М. Основы публичного права. М.: Изд-во коммунист. академии, 1929. 760 с.
4. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Про об'єднання громадян: Закон України від 16.06.92 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 34. Ст. 504.
6. Гаєва Н.П. Конституційне право на свободу об'єднання громадян та організаційні форми його реалізації. *Правова держава*. Вип 12. К. 2001. С.220-230.
7. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991. № 987-XI. Дата оновлення: 31.01.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
8. Алёхин А.П., Кармолицкий А.А., Козлов Ю.М. Административное право Российской Федерации: Учебник. М.: ЗЕРЦАЛО, ТЕИС, 1996. 639 с.
9. Адміністративне право України. Академічний курс: Підруч.: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). К.: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.
10. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118.
11. Арабаджиєв Д. Ю. Громадські організації у вітчизняному і зарубіжному науковому дискурсі. *Грані*. 2015. № 9. С. 6-9.

12. Сидорина Т. Ю. История и теория социальной политики : учеб. пособие для студентов вузов. М.: РГГУ, 2010. 549 с.
13. Бодров А. В. Неурядові організації як індикатор розвитку громадянського суспільства. *Державне будівництво*. 2007. № 1(1). URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1\(1\)_42](http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2007_1(1)_42)
14. Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 254.
15. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15.09.1999 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 45. Ст. 397.
16. Про молодіжні та дитячі громадські організації: Закон України від 01.12.1998 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 1. Ст. 2.
17. Про професійних творчих працівників та творчі спілки: Закон України від 07.10.1997 р. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554/97-вр#Text>
18. Про благодійництво та благодійні організації: Закон України від 16.09.1997 р. Дата оновлення: 27.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text>
19. Ассоциации - основа гражданского общества. *Опыт Франции*. М.: Изд-во «СканРус». 2001. 126 с.
20. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности. М.: Издательская группа Прогресс-Универс. 1993. 384 с.
21. Конституция Греции. Конституции государств Европы. Т.1. М.: Издательство НОРМА. 2001. 870 с.
22. Конституция Итальянской Республики. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. М.: Издательство БЕК. 1996. 584 с.
23. Конституционный акт Канады 1982 г. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. М.: Издательство БЕК. 1996. 584 с.
24. Конституция Бельгии. Конституции государств Европы. Т 1. М.: Издательство НОРМА, 2001. 870 с.

25. Конституция Дании. Конституции государств Европы. Т. 1. М.: Издательство НОРМА. 2001. 870 с.
26. Конституция Ирландии. Конституции государств Европы. Т. 1. М.: Издательство НОРМА. 2001. 870 с.
27. Основной закон ФРГ. Конституции зарубежных государств. Учебное пособие. М.: Издательство БЕК. 1996. 584 с.
28. Изензее И., Кирххоф П. Государственное право Германии в 2-х т. М.: Институт государства и права РАН. 1994. Т.2. 628 с.
29. Токвіль, Алексіс де. Про демократію в Америці. У двох томах / Переклад з французької Григорія Філіпчука та Михайла Москаленка; Передмова Андре Жардена. К.: Видавничий дім «Всесвіт». 1999. 590 с.
30. Кашкин С.Ю., Кондратьев А.В. Юридические лица в Европейском союзе: вопросы правового регулирования. *Юрист-международник*. № 4. 2004. С.9-14.
31. Янг, Джеймс и Уэбстер против Соединенного королевства. Common. Report. 14.12.79, para.167, Eur.Court H.R., Serries B, N 39, p.47. / Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л.М. Европейская социальная хартия. Европейская конвенция о правах человека и европейская социальная хартия: право и практика: Изд-во МНИМП. 1998. 600 с.
32. Джин Л. Коэн, Эндрю Арато. Гражданское общество и политическая теория. М.: Весь мир. 2003. 783 с.
33. Kumar K. Civil Society: an inquiry into the usefulness of an historical term. *The British Journal of Sociology*. 1993. № 3. P.375
34. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 1. (А-О). Пер. с англ. М.: Вече. АСТ. 1999. 544 с.
35. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення. Пер. з англ. Дж. Кін . К.: К.І.С. 2000. 191 с.
36. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство. *Государство и право*. 2002. № 2. С. 5-13

37. Гражданское общество, правовое государство и право («Круглый стол» журналов «Государство и право» и «Вопросы философии»). *Вопросы философии*. № 1. 2002. С. 3-51
38. М. Бессонова. Основы демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарчук та ін.; За заг. ред А. Колодій. К.: вид-во «Ай Бі». 2002. 684 с.
39. Керимов Д.А. Гражданское общество и правовое государство. *Право и образование*. № 1. 2004. С.5-16
40. Штраус Лео. Естественное право и история. М.: Водолей. 2007. 312 с.
41. Громадянське суспільство як здійснення свободи. Центрально-східно-європейський досвід: Збірник наук, праць. За ред. А.Карася. Л: Львів. нац. ун-т ім. Франка. 1999. 350 с.
42. Марченко М.Н. Государство и право в условиях глобализации. М.: Проспект. 2008. 255 с.
43. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні. Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.
44. Пухкал О.Г. Модернізація державного управління в контексті розвитку громадянського суспільства в Україні: [монографія]. К.: Видавн. Поліграф. Центр «Київ. ун-т». 2010. 287 с.
45. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль. 1990. 524 с.
46. Кравченко Л. Розбудова українського громадянського суспільства: крізь призму бачення окремих проблем. *Право України*. 2003. № 10. С. 17-21
47. Безродна В.І. Становлення громадянського суспільства в Україні: проблеми та перспективи. *Держава і право*. Збірник наукових праць. Вип. 15 – К., 2002. С. 563
48. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: Монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України. 2000. 600 с.
49. Широкова Є.О., Тарасова О.А. Сучасний стан і перспективи розвитку громадянського суспільства в Україні. *Громадянське суспільство та*

проблеми становлення особистості: Наукові доповіді та повідомлення Міжнародної науково–практичної конференції. Вип.1 / Редкол.: А.С. Лобанова (наук. ред.) та ін. Кривий Ріг: Видавничий дім. 2006. С. 62–67.

50. Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. За ред. В.С. Крисаченка. К.: НІСД. 2004. 656 с.

51. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) на 1 січня 2012 р. URL: http://ukrstat.org/uk/express/expr2012/01_12/13_.zip

52. Nations in Transit 2011: Ukraine – Freedom House. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/NIT-2011-Ukraine.pdf

53. 2009 NGO Sustainability Index for Central and Eastern Europe and Eurasia 13th Edition – June 2010. URL: http://www.usaid.gov/locations/europe_eurasia/dem_gov/ngoindex

54. Мороз О. М. Правові та організаційні засади реалізації права на свободу об'єднання як основи формування й розвитку громадянського суспільства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер.: Право. 2014. Вип. 26. С. 24-27.

55. Кальниш Ю. Розвиток громадянського суспільства в Україні: відповідність європейським стандартам. *Віче.* 2009. № 20. С.7–8.

56. Литвин В. Громадянське суспільство: нові образи, старе бачення. *День.* 2002. №39, четвер 28 лютого. С.3–4.

57. Пожидаєв Є.О. Неурядові організації у суспільно–політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. *Стратегічні пріоритети.* 2007. №4 (5). С.19–26.

58. Рівень довіри до суспільних інститутів та електоральні орієнтації громадян України. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/riven-doviry-do-suspilnykh-instytutiv-ta-elektoralni-orientatsii-gromadian-ukrainy-2>

59. Кравчук В.М. Громадські організації і держава: взаємовідносини в умовах формування громадянського суспільства в Україні (теоретико–правові аспекти): Монографія. Тернопіль: ТзОВ «Терно–граф». 2011. 260 с.
60. Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / [Т.В. Розова, О.С. Білоусов, Л.В. Вінокурова та ін.]; за заг. ред. Т.В. Розової. Одеса: Юридична література, 2010. 344 с.
61. Третій сектор в Україні та організації, що розбудовують його інфраструктуру / Упор. О.Грущенко і О.Пархомчук. К.: РЦ «Гурт», 1997. 63 с.
62. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск: Издательство Новосибирского университета, 1995. 536 с.
63. Дворкін Рональд. Серйозний погляд на права. Пер. з англ. А.Фролкін. К.: Основи, 2000. 519 с.
64. Москаленко А. Місцеві осередки в структурі громадських організацій. Юридичний журнал. 2008. № 11. С. 44-45.
65. Про участь у судовому процесі відособлених підрозділів юридичних осіб: Роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України від 28 липня 1994 р. № 02-5/492. Збірник постанов Вищого господарського Суду України. К.: Українська Правнича Фундація. 2002. 395 с.
66. Примуш М. Право і утворення політичних партій. *Право України*. 2004. № 1. С.22-25.
67. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання в Україні. *Право України*. 2010. № 7. С. 18-23.
68. Дюверже М. Политические партии. Пер. с фр. М.: Академический Проект. 2000. 538 с.
69. Кучеренко І.М. Правове становище релігійних організацій. *Держава і право: Зб. наук. праць*. Вип 10. 2001. С. 278-283.

70. Пристінський І.О. Адміністративно-правові аспекти реєстрації та припинення діяльності релігійних організацій в Україні. *Адвокат*. 2009. № 2. С.8-12.
71. Піддубна В. Релігійні організації як юридичні особи. *Право України*. 2005. № 4. С. 107-109.
72. Друзенко Г. Статус юридичної особи для церкви: мрія чи реальність. *Юридичний журнал*. 2003. № 10. С. 57-63.
73. Піддубна В. Щодо спеціальної правоздатності релігійних організацій. *Право України*. 2004. № 11. С.112-115.
74. Федоренко В.Л. Інститути громадянського суспільства та інститут громадських організацій в Україні: теоретико-методологічні та нормопректні аспекти. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. №4-5. С. 75-88.
75. Нариси історії професійних спілок України: перспективи наукового дослідження /О.П. Реєнт. План-проспект монографії «Нариси історії професійних спілок України». К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 729 с.
76. Про колективні договори та угоди: Закон України від 01.07.1993 р. Дата оновлення: 27.12.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text>
77. Гончарук С.Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України. К.: Українська академія внутрішніх справ. 1995 р. 78 с.
78. Додіна Є. Міри впливу, що вживаються до громадських організацій. *Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць*. Вип. 12. Одеса, 2001. С. 137-141.
79. Зверева О.В. Захист прав споживачів. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури. 2007. 192 с.